



T.C  
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ  
EĞİTİM BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ  
EĞİTİM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI  
**PSİKOLOJİK DANIŞMANLIK VE REHBERLİK BİLİM DALI**

5-12 YAŞ ARALIĞINDAKİ ÇOCUKLARIN ÖLÜM ALGISINI İFADE  
BİÇİMLERİNİN İNCELENMESİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Cem TÜMLÜ**

**Malatya-2013**



T.C.  
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ  
EĞİTİM BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ  
EĞİTİM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI  
**PSİKOLOJİK DANIŞMANLIK VE REHBERLİK BİLİM DALI**

5-12 YAŞ ARALIĞINDAKİ ÇOCUKLARIN ÖLÜM ALGISINI İFADE  
BİÇİMLERİNİN İNCELENMESİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Cem TÜMLÜ**

**Danışman: Prof. Dr. Mustafa KILIÇ**

**MALATYA-2013**

KABUL VE ONAY

T.C.  
İnönü Üniversitesi  
Eğitim Bilimleri Enstitüsü  
Eğitim Bilimleri Ana Bilim Dalı  
Psikolojik Danışmanlık Ve Rehberlik Bilim Dalı

Cem TÜMLÜ tarafından hazırlanan "5-12 YAŞ ARALIĞINDAKİ ÇOCUKLARIN ÖLÜM ALGISINI İFADE BİÇİMLERİNİN İNCELENMESİ" başlıklı bu çalışma, 18.11.2013 tarihinde yapılan sınav sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

İmza

Başkan (Tez Danışmanı): Prof. Dr. Mustafa KILIÇ

Üye : Yrd. Doç. Dr. Taşkın YILDIRIM

Üye : Yrd. Doç. Dr. Gökçe KURT

O N A Y

...../...../201...  
Prof.Dr.Celal ÇAKAN  
Enstitü Müdürü

## ONUR SÖZÜ

Prof. Dr. Mustafa KILIÇ'ın danışmanlığında yüksek lisans tezi olarak hazırladığım **5-12 yaş aralığındaki çocukların ölüm algısını ifade biçimlerinin incelenmesi** başlıklı bu çalışmanın bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın tarafımdan yazıldığını ve yararlandığım bütün yapıtların hem metin içinde hem de kaynakçada yöntemine uygun biçimde gösterilenlerden oluştuğunu belirtir, bunu onurumla doğrularım.

Cem TÜMLÜ

## ÖN SÖZ

Bilginin sonsuz olduğu bu deryada yeni şeyler öğrenmenin verdiği hazla, heyecan dolu ve zaman zaman bunaldığım yoğun bir süreç yaşadım. Bu yoğun ve stresli süreçte ayakta durmamı ve devam etmemi sağlayan insanlar hep çevremdeydi ve beni hiç yalnız bırakmadılar.

Araştırmam süresince bana farklı bakış açıları sunan, ilerleyemediğim anlarda bana hep destek olan, sadece psikolojik danışma açısından değil hayata dair kendisinden çok şey öğrendiğim ve öğrenmeye devam etmeyi umduğum sevgili hocam tez danışmanım Prof. Dr. Mustafa KILIÇ' a;

Beni hep destekleyen, yüreklendiren, tez çalışmamda göremediğim eksiklikleri görüp yeni bakış açılarıyla bana yardımcı olan hayat arkadaşım, canım, bir tanecik eşim Gamze ÜLKER TÜMLÜ' ye;

Tez çalışmam sırasında kapısını her çaldığımda beni geri çevirmeyen, bana zaman ayırıp yardımlarını esirgemeyen sevgili hocam Yrd. Doç. Dr. Abdullah ATLI'ya

Eğitim sürecinde bilgilerinden yararlandığım sevgili hocalarım, Prof. Dr. Mustafa KUTLU, Doç. Dr. Özcan SEZER, Yrd. Doç. Dr. Yüksel ÇIRAK, Yrd. Doç. Dr. Taşkın YILDIRIM ve Yrd. Doç. Dr. Emine DURMUŞ'a;

Beni bugünlere getiren, büyüten, karşılıksız sevgi, saygı ve her türlü desteği gösteren canım kardeşim Mert TÜMLÜ ile annem Özgül TÜMLÜ ve babam Hasan TÜMLÜ' ye;

Araştırmaya başlamam konusunda bana ışık olan ve veri toplama sırasında bana her türlü desteği gösteren Diyarbakır Bağlar Rehberlik ve Araştırma Merkezi ve Kastamonu Rehberlik Araştırma Merkezi'ndeki çalışma arkadaşlarıma ve buraya yazamadığım araştırma süresi boyunca benden desteğini esirgemeyen herkese teşekkür ederim.

## ÖZET

### 5-12 YAŞ ARALIĞINDAKİ ÇOCUKLARIN ÖLÜM ALGISINI İFADE BİÇİMLERİNİN İNCELENMESİ

TÜMLÜ, CEM

Yüksek Lisans, İnönü Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü

Psikolojik Danışmanlık Ve Rehberlik Bilim Dalı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mustafa KILIÇ

Kasım-2013

Yaşamın anlamını arayanların karşısına ölüm kavramının çıkması kaçınılmazdır. Bu yüzden ki birçok filozof, şair ve yazar ölüm hakkındaki düşüncelerini eserlerine yansıtmıştır. Buna rağmen, insanoğlunun ölüm hakkında konuşmak bir yana ölümü düşünmekten bile sakındığı bilinmektedir. Literatüre bakıldığında, yetişkinlerin ölüm kavramı hakkında düşünmekten kaçındığı, bu kavramı anlamlandırmakta zorlandığı görülmektedir; bu nedenle çocukların ölüm kavramını nasıl anlamdığını merak konusu olmaktadır. Çocukların ölüm kavramı hakkındaki algılarını belirlemek açısından, çizdikleri resimler zengin veri kaynakları olabilmektedir. Bu araştırmada ise; çocukların ölüm algılarını resimleri aracılığıyla ifade ediş biçimleri ve ölüm kavramı algısında bilgi edindikleri kaynakları belirlemek amaçlanmıştır. Bu nedenle araştırmada, karma araştırma yöntemlerinden biri olan “açıklayıcı model” kullanılmıştır. Araştırmanın çalışma grubunu, Kastamonu, Diyarbakır ve Eskişehir illerindeki bağımsız anaokulları ve ilköğretim okullarındaki yaşları 5 ile 12 arasında değişen 257 çocuk oluşturmaktadır. Veri toplamak için araştırmanın çalışma grubuna giren çocuklara ölüm algılarını yansıttıkları resimler çizdirilmiş ve onlarla yapılan birebir görüşmelerden yararlanılmıştır. Bu verilerin sonucunda uygun temalar oluşturularak nitel ve nicel yorumlamalar yapılmıştır. Çocukların çizdiği resimler sonrasında, onlarla birebir görüşülerek yaptıkları resimleri anlatmaları sağlanmıştır. Elde edilen verilerin analizi için SPSS 15.0 paket programı kullanılmış; Frekans (f), Yüzde (%) tabloları oluşturularak bulgulardan yararlanılmıştır.

Araştırmada; cinsiyet, yaş, yaşadıkları farklı bölgeler ve ölüm deneyimine sahip olma durumlarına göre çocuklar ölüm algılarını resim aracılığıyla nasıl ifade ettikleri ve ölüm kavramı algısında bilgi edindikleri kaynakların neler olduğuna bakılmış, çocukların ölüm kavramı algısında bilgi edindikleri kaynaklara göre, ölüm algılarını resim aracılığıyla nasıl ifade ettikleri incelenmiş ve tartışma ve yorum kısmında belirtilmiştir.

5-12 yaş aralığındaki çocuklar ölüm algısını oluşturulan temaların içerisinde en çok “dini öğeler” ve “şiddet” temalarıyla ve en az ise “sembolik öğeler” temasıyla ilgili resimlerle yansıttıkları görölmüştür. Araştırmadan elde edilen sonuçlara dayalı olarak çeşitli önerilerde bulunulmuştur.

**Anahtar Sözcükler:** Ölüm, Ölüm algısı, Ölüm kavramı, Çocuk resimleri



## **ABSTRACT**

### **THE EXAMINATION OF 5 TO 12 YEARS OLD CHILDREN'S EXPRESSIONS OF THEIR DEATH PERCEPTIONS**

TÜMLÜ, CEM

Master's Degree, İnönü University Institute of Educational Sciences

Department of Psychological Counseling and Guidance

Thesis Advisor: Prof. Dr. Mustafa KILIÇ

November-2013

Those who seek for the meaning of life, encounter the concept of death inevitably. This is why many philosophers, poets, and authors have reflected their opinions about death in their works. Nevertheless, human beings avoid thinking or talking about it. According to the literature, to avoid thinking about the concept of death as adults, it is seen that struggle to make sense of this concept, so how the concept of death of children is a matter of wonder that signification. The pictures drawn by children may serve as rich data sources for determining their perceptions about the concept of death. Thus, this study aimed to determine how children expressed their death perceptions via their pictures and the sources to get information about death perception. For that reason, in this study mixed method research- explanatory model- was used. The study group consisted of 257 children in the age range of 5 to 12 who attended independent kindergartens and primary schools in Kastamonu, Diyarbakır and Eskişehir. The pictures drawn by the children and one-to-one interviews conducted with them were used for collecting the research data. After the children had drawn their pictures, one-to-one interviews were conducted with them so that they could explain their pictures. As a result of this data for the appropriate theme is made by forming the qualitative and quantitative interpretation. The obtained data were analyzed via the SPSS 15.0 package. The findings were utilized by forming frequency (f) and percentage (%) tables.

In the present study, it was investigated how the children expressed their death perceptions via pictures and sources used to get information about death perception by

gender, age, region of residence, and death experience. Furthermore, it was examined and discussed how the children expressed their death perceptions via pictures by the sources used by children for getting information in regard to death perception.

No significant relationship was found between gender and children's expressions of their death perceptions via pictures. However, a significant relationship was found between the region of residence and children's expressions of their death perceptions. It was seen that the children in the age range of 5 to 12 reflected their death perceptions via the themes of "religious elements" and "violence" at most and "symbolic elements" at least in their pictures.

Various recommendations were put forward in consideration of the results obtained in the study.

**Key Words:** Death, death perception, the concept of death, child drawings.

## TABLolar LİSTESİ

<b>Tablo 1.</b> Ölüm Kavramının Alt Bileşenleri.....	10
<b>Tablo 2.</b> Araştırmaya Katılan Çocukların Yaş ve Cinsiyete Göre Dağılımı.....	38
<b>Tablo 3.</b> Kastamonu İlinden Araştırmaya Katılan Çocukların Yaş ve Cinsiyetlerine Göre Dağılımı.....	39
<b>Tablo 4.</b> Eskişehir İlinden Araştırmaya Katılan Çocukların Yaş ve Cinsiyetlerine Göre Dağılımı .....	39
<b>Tablo 5.</b> Diyarbakır İlinden Araştırmaya Katılan Çocukların Yaş ve Cinsiyetlerine Göre Dağılımı .....	40
<b>Tablo 6.</b> Çocukların Çizdikleri Resimlere Göre Ölüm Algıları Kodları ve Temaları ...	43
<b>Tablo 7.</b> Çocukların Ölüm Kavramı Algısında Bilgi Edindikleri Kaynaklara İlişkin Oluşturulan Kod ve Temalar.....	44
<b>Tablo 8.</b> Farklı Cinsiyetteki Çocukların Çizdikleri Resimlere Göre Ölüm Algıları Temalarının Frekans ve Yüzdelerik Dağılımları .....	56
<b>Tablo 9.</b> Farklı Cinsiyetteki Çocukların Ölüm Kavramı Algısında Bilgi Edindikleri Kaynaklara İlişkin Temaların Frekans ve Yüzdelerik Dağılımı .....	57
<b>Tablo 10.</b> Farklı Yaş Grubundaki Çocukların Çizdikleri Resimlere Göre Ölüm Algıları Temalarının Frekans ve Yüzdelerik Dağılımları .....	58
<b>Tablo 11.</b> Farklı Yaş Grubundaki Çocukların Ölüm Kavramı Algısında Bilgi Edindikleri Kaynaklara İlişkin Temaların Frekans ve Yüzdelerik Dağılımı	60
<b>Tablo 12.</b> Farklı Bölgelerde Yaşayan Çocukların Çizdikleri Resimlere Göre Ölüm Algıları Temalarının Frekans ve Yüzdelerik Dağılımları .....	62
<b>Tablo 13.</b> Farklı Bölgelerde Yaşayan Çocukların Ölüm Kavramı Algısında Bilgi Edindikleri Kaynaklara İlişkin Temaların Frekans ve Yüzdelerik Dağılımı	63

<b>Tablo 14.</b> Ölüm Deneyimine Sahip Olan Çocukların Çizdikleri Resimlere Göre Ölüm Algıları Temalarının Frekans ve Yüzelik Dağılımları .....	64
<b>Tablo 15.</b> Ölüm Deneyimine Sahip Olan Çocukların Ölüm Kavramı Algısında Bilgi Edindikleri Kaynaklara İlişkin Temaların Frekans ve Yüzelik Dağılımları .....	65
<b>Tablo 16.</b> Çocukların Ölüm Kavramı Algısında Bilgi Edindikleri Kaynaklara Göre Resim Aracılığıyla İfade Ettikleri Ölüm Algıları Temalarının Frekans ve Yüzelik Dağılımları.....	66

## KISALTMALAR LİSTESİ

**MEGEP:** Milli Eğitim Bakanlığı Gelişimsel Eğitim Programı

**TDK:** Türk Dil Kurumu

**Akt:** Aktaran

**Bkz:** Bakınız

**Ark:** Arkadaşları

**f:** Frekans değeri

**%:** Yüzde değeri

# 5-12 YAŞ ARALIĞINDAKİ ÇOCUKLARIN ÖLÜM ALGISINI İFADE BİÇİMLERİNİN İNCELENMESİ

Cem TÜMLÜ

## İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY .....	i
ONUR SÖZÜ.....	ii
ÖNSÖZ .....	iii
ÖZET .....	iv
ABSTRACT.....	vi
TABLolar LİSTESİ.....	viii
KISALTMALAR LİSTESİ .....	x
İÇİNDEKİLER .....	xi

### BÖLÜM I

GİRİŞ .....	1
1.1.Problem Durumu.....	1
1.2.Problem .....	4
1.2.1.Alt Problemler.....	5
1.3. Araştırmanın Amacı .....	5
1.4.Araştırmanın Sınırlılıkları .....	5
1.5.Tanımlar .....	6
1.6.Araştırmanın Önemi.....	6

### BÖLÜM II

KURAMSAL BİLGİLER VE İLGİLİ ARAŞTIRMALAR .....	10
2.1.KURAMSAL BİLGİLER.....	10
2.1.1.Çocuklarda Ölüm Kavramı ve Gelişimi.....	10
2.1.2.Çocuklarda Ölüm Kavramını Etkileyen Faktörler .....	15
2.1.2.1.Cinsiyet .....	15
2.1.2.2. Sosyo-ekonomik Düzey .....	16
2.1.2.3.Kültürel ve Dinsel Etkenler.....	16

2.1.2.4. Ölümle İlgili Deneyimlerin Etkileri .....	18
2.1.2.5. Ebeveyn-çocuk İletişiminin Etkileri .....	19
2.1.3. Gelişim Kuramlarına Göre Çocukların Ölüm Algıları .....	20
2.1.4. Varoluşçu Kurama Göre Çocukların Ölüm Algıları .....	25
2.1.5. Psikanalitik Kurama Göre Çocukların Ölüm Algıları.....	27
2.1.6. Bir İletişim Aracı Olarak Resim .....	28
2.2. İLGİLİ ARAŞTIRMALAR .....	29
2.2.1.Yurt Dışında Yapılmış İlgili Araştırmalar .....	29
2.2.2.Türkiyede Yapılmış İlgili Araştırmalar.....	34

### **BÖLÜM III**

YÖNTEM .....	36
3.1. Araştırma Modeli .....	36
3.2. Araştırma Kapsamına Giren Çalışma Grubu .....	36
3.3. Veri Toplama İşlemi .....	40
3.4. Verilerin Analizi .....	41
3.4.1.Tema Güvenirliği .....	41
3.4.2.Verilerin Kodlanması.....	41
3.4.3.Temaların Bulunması .....	42
3.4.4. Resimlerden Oluşturulan Kodlar ve Temalar .....	42
3.4.5.Çocukların Ölüm Kavramı Algısında Bilgi Edindikleri Kaynaklara İlişkin Oluşturulan Kodlar ve Temalar .....	43

### **BÖLÜM IV**

BULGULAR.....	46
4.1. Çocukların ölüm algılarını yansıttıkları resim örnekleri.....	46
4.1.1. Tıbbi öğeler temasına ilişkin resim örnekleri .....	46
4.1.2. Dini öğeler temasına ilişkin resim örnekleri .....	47
4.1.3. Doğa olayları temasına ilişkin resim örnekleri .....	49
4.1.4. Yaşam olayları temasına ilişkin resim örnekleri.....	50
4.1.5. Sembolik öğeler temasına ilişkin resim örnekleri.....	51
4.1.6. Şiddet temasına ilişkin resim örnekleri .....	52
4.2. Araştırmanın alt problemlerine ilişkin bulgular.....	56

4.2.1. Farklı cinsiyetteki çocukların ölüm algısını resim aracılığıyla ifade ediş biçimlerine ilişkin bulgular .....	56
4.2.2. Farklı cinsiyetteki çocukların ölüm kavramı algısında bilgi edindikleri kaynaklar açısından değerlendirilmesine ilişkin bulgular .....	57
4.2.3. Farklı yaş grubundaki çocukların ölüm algısını resim aracılığıyla ifade ediş biçimlerine ilişkin bulgular.....	58
4.2.4. Farklı yaş grubundaki çocukların ölüm kavramı algısında bilgi edindikleri kaynaklar açısından değerlendirilmesine ilişkin bulgular .....	59
4.2.5. Farklı bölgelerde yaşayan çocukların ölüm algısını resim aracılığıyla ifade ediş biçimlerine ilişkin bulgular.....	61
4.2.6. Farklı bölgelerde yaşayan çocukların ölüm kavramı algısında bilgi edindikleri kaynaklar açısından değerlendirilmesine ilişkin bulgular .	62
4.2.7. Ölüm deneyimine sahip olan çocukların ölüm algısını resim aracılığıyla ifade ediş biçimlerine ilişkin bulgular.....	63
4.2.8. Ölüm deneyimine sahip olan çocukların ölüm kavramı algısında bilgi edindikleri kaynaklar açısından değerlendirilmesine ilişkin bulgular .	64
4.2.9. Çocukların ölüm kavramı algısında bilgi edindikleri kaynaklara göre ölüm algılarını resim aracılığıyla ifade ediş biçimlerine ilişkin bulgular..	65

## **BÖLÜM V**

TARTIŞMA VE YORUM.....	69
5.1. Farklı cinsiyetteki çocukların ölüm algısını resim aracılığıyla ifade ediş biçimlerine ilişkin bulguların tartışma ve yorumu.....	69
5.2. Farklı cinsiyetteki çocukların ölüm kavramı algısında bilgi edindikleri kaynaklar açısından değerlendirilmesine ilişkin bulguların tartışma ve yorumu .....	72
5.3. Farklı yaş grubundaki çocukların ölüm algısını resim aracılığıyla ifade ediş biçimlerine ilişkin bulguların tartışma ve yorumu .....	73
5.4. Farklı yaş grubundaki çocukların ölüm kavramı algısında bilgi edindikleri kaynaklar açısından değerlendirilmesine ilişkin bulguların tartışma ve yorumu .....	77
5.5. Farklı bölgelerde yaşayan çocukların ölüm algısını resim aracılığıyla ifade ediş biçimlerine ilişkin bulguların tartışma ve yorumu .....	79



5.6. Farklı bölgelerde yaşayan çocukların ölüm kavramı algısında bilgi edindikleri kaynaklar açısından değerlendirilmesine ilişkin bulguların tartışma ve yorumu .....	80
5.7. Ölüm deneyimine sahip olan çocukların ölüm algısını resim aracılığıyla ifade ediş biçimlerine ilişkin bulguların tartışma ve yorumu ...	82
5.8. Ölüm deneyimine sahip olan çocukların ölüm kavramı algısında bilgi edindikleri kaynaklar açısından değerlendirilmesine ilişkin bulguların tartışma ve yorumu .....	83
5.9. Çocukların ölüm kavramı algısında bilgi edindikleri kaynaklara göre ölüm algılarını resim aracılığıyla ifade ediş biçimlerine ilişkin bulguların tartışma ve yorumu .....	85

## **BÖLÜM VI**

SONUÇ VE ÖNERİLER.....	89
6.1. SONUÇ .....	89
6.2. ÖNERİLER.....	92
KAYNAKÇA.....	94
EKLER	

# I.BÖLÜM

## GİRİŞ

### 1.1.Problem Durumu

İnsan var olduğu andan bu yana, kendisinin ve dünyanın var oluşuna bir anlam katmaya çalışmıştır. Farklı dinler, inanışlar insanların hayatlarına bir anlam katmalarını kolaylaştırmaktadır. Mevcut dünya görüşü ya da inanış biçimi kadar hayatın farklı anlamları olduğu söylenebilir. Hristiyanlık, İslamiyet gibi dinlerin bakış açısıyla dünyaya verilen anlam, Darwin'in bakış açısıyla verilen anlamdan farklı olmaktadır. Varoluşunun bir sebebi olmadığı düşüncesi, insan için kolay katlanılır bir düşünce değildir. Zaman zaman bilim, zaman zaman farklı inanışlar insanın anlam ihtiyacına cevap vermiştir (Sezer, 2012: 212). İnsan yaşamda bir amaç edinmek için mücadele vermektedir (Corey, 2005: 159). Bireyin yaşam anlamına sahip olup olmaması onun hayata karşı duruşunu da şekillendirmektedir. Yaşamlarını anlamlı ve değerli gören bireylerin, zorlu olaylar karşısında daha güçlü olduğu; depresif, zorlayıcı duygularla kolayca baş edebildikleri görülmektedir. Yaşamında bir anlama sahip olan birey yaşamdan doyum sağlayabildiği gibi, olumlu benlik algısı da geliştirebilmektedir (Yüksel, 2012: 2). Kendisine ayrılan zamanın sınırlı olduğunun ve bir gün yaşamının sona ereceğinin bilincinde olmak, insanı anlamlı yaşayıp yaşamadığı konusunda kaygılandırır (Geçtan, 2009: 152). Yaşamın anlamını arayan insan, hayatın sonu olan ölümü de anlamaya çalışmaktadır. Çünkü ölüm, ilk olarak yaşamı bir bütünlük, bir birlik haline getirir; ikinci olarak, yaşama anlam verir (Ergül, 2003: 71).

Ölüm, tüm canlılar için evrensel, değişmez ve kaçınılmaz bir gerçektir. İnsanlar doğum ile ölüm dışında seçim yapabilme şansına sahiptir. Ölüm genellikle seçilen bir durum değil, aksine katlanılan bir durumdur. Var olmak sürekli ölümlü olmaktır, ölüme aday olmaktır, ölümlü iç içe olmaktır ve hatta ölüme mahkûm olmaktır (Hökelekli, 2008: 9). Yaşamda atılan tüm adımlar ölüme doğrudur. Ölüm, insanoğlunun yaşamı boyunca farkında olduğu ve kaçamayacağı bir sondur (Tanhan, 2007: 1). Kişiler ölümün kaçınılmaz olduğunun bilincindedir, kişilerin bilemediği şey ise ölümün nasıl olacağı ve ne zaman geleceğidir. Bu nedenle de ölüm, hakkında konuşulmayan ve korku duyulan bir kavramdır (Aksu ve Okçay, 2010: 113).

Farklı kültürlerde ve toplumlarda ölüm kavramının birçok tanımıyla karşılaşılmaktadır. Ölüm, canlı olan varlıktaki yaşamsal görevlerin bir daha geri gelmemek üzere sona ermesi, yaşamın bitişi veya bir insan, hayvan ya da bitkide yaşamın tam ve kesin olarak sona ermesi şeklinde tanımlanmıştır (Widera, 2002: 75). Ölüm ve ölme süreci ile ilgili birçok tanım yapılmaktadır. Tüm bu tanımların ortak noktası ise, canlı bir organizmanın kendini yenileme yeteneğini yitirmesi veya hayati organlarından birinin ya da bir kaçının işlevini tamamen yitirmesiyle hayatın sona ermesidir (Kubler, 1997: 12).

Ölümün yaşam üzerindeki etkisine dikkat çeken ilk filozoflardan stoacılar en önemli olayın ölüm olduğunu; iyi yaşamayı öğrenmenin, iyi ölmeyi de öğrenmek ya da iyi ölmeyi öğrenmenin, iyi yaşamayı öğrenmek de olduğunu ifade etmişlerdir (Geçtan, 2007: 182). Cicero, felsefe yapmanın ölüme hazırlanmak olduğunu belirtmiştir. Seneca da “Vazgeçmeye hazır ve istekli olanlar dışında hiç kimse hayatın gerçek tadını alamaz” diyerek ölümün kabullenilmesinin öneminden bahsetmiştir (Akt. Yalom, 2011: 52). Mevlana’ya göre ise ölüm, “başa çıkılması zorunlu” bir kavram olmaktan çıkmış, özlenen, hasretle beklenen bir “dost” olmuştur (Akt. Çelik, 2009: 123). Öyledir ki Mevlana, ölüm gecesinde âşık sevgilisine, dost dostuna kavuştuğu için bu geceye düğün gecesi anlamında “şeb-i ârus” demiştir (Akt. Aktaş, 2008: 45). Bireyin kendi ölümünün farkında olması, onu içinde bulunduğu varoluş düzeyinden daha yüksek bir varoluş düzeyine geçmeye sevk etmektedir. Burada bahsi geçen ve geçmeyen tüm bu fikirlerin ortak noktası, insanın bir gün öleceğini bilmesinin onu daha nitelikli bir yaşama götüreceği düşüncesinde odaklanmaktadır.

Felsefe, ölümü geçmişten günümüze hep sorgulamasına karşın çağdaş batı toplumlarında ölüm yakın zamana kadar üzerinde konuşulması ve düşünülmesi yasak bir tabu olarak görülmüştür. Türkiye’de de bu suskunluk kabul görmüştür. Fakat son 40 yıl içinde bu tutum zayıflamış ve ölüm konusuna olan ilgi artmıştır. Artık insanın gelişim süreci doğumundan ölümüne kadar bir bütün olarak bilimsel açıdan incelenmeye ve anlaşılmaya çalışılmaktadır (Hökelekli, 2008: 1-2).

Geçmişten günümüze üzerinde düşünülen ölüm kavramını birçok araştırmacı anlamaya ve tanımlamaya çalışmıştır. Ölümün düşünülmesi ve araştırılması manevi değerlerin oluşturulmasında oldukça etkilidir. Ölüm düşüncesi, bazıları için stres kaynağı iken, bazıları için stresten kurtulmanın yolu; bazılarına göre bir yok oluş

durumu iken diğerlerine göre ise ölümsüz bir hayatın başlangıcıdır (Tarhan ve Arı, 2006: 46; Lehto ve Stein, 2009: 26-28). Yetişkinlerde ölüm kavramı sosyal ve kültürel, gelenekler ve inançlar, kişisel ve duygusal, dini öğretiler ve kavramsal anlayışlar içeren çok katmanlı ve karmaşık bir olgudur (Slaughter, 2005: 179). Bu nedendir ki insanlar yaşarken ölümden hiç söz etmez. Oysa günün birinde sonsuza dek yok olacaklarını bilir. Ama ölüm fikri, insana kaygı ve gerilim yaşatır. Bu yüzden insanlar, ölümü bilinçli olarak akla getirmemenin yanı sıra, onu telaffuz dahi etmez (Kılıç, 2013: 166). Ölümün algılanışı yetişkin bir insan için bile bu kadar güç bir durumken, çocukların ölümü anlamaları ve anlamlandırmaları da bir o kadar güç ve karmaşık bir durum olmuştur. Bu nedenle çocukların ölüm konusundaki düşünceleri, onu sorgulayıp anlamaya çalışmalarının nasıl olduğu merak uyandırmaktadır (Göka, 2009: 227).

Çocuğun incelenmesi, insanoğlunun ölümle boğuşmasını hiç değişmemiş haliyle incelemek için benzersiz bir fırsat sunmaktadır (Yalom, 2011: 128). Çocuğun önünde uzun zaman vardır ve bu ona sınırsız gibi görünür. Çocuk, yaşamın çizgilerini belirleyecek seçimlerini henüz yapmamış olmanın kaygılarını ve özgürlüğünü birlikte yaşar (Geçtan, 2009: 152).

Çocukların ölüm olayıyla tanışmaları kaçınılmazdır. Ana-babaları, büyük anne ve büyük babaları, kardeşleri, arkadaşları, arkadaşlarının ana-babaları, öğretmenleri veya diğer tanıdıkları yetişkinler ya da çocuklar ölebilir. Böyle durumlarda çocuklara yardımcı olabilmek için, farklı gelişim düzeylerindeki çocukların ölümü nasıl algıladıklarını, ölüme nasıl tepkiler gösterdiklerini anlamak ve çocuğa nasıl yardımcı olunacağını bilmek gerekmektedir (Dyregrov, 2000: 1). Çocuk ölüm algısını oyunlarında, konuşmalarında ve resimlerinde ifade etmektedir. Çocukların kendi çizdikleri resimler, onların çevrelerindeki olaylara yükledikleri anlamları ve sahip oldukları değer, norm ve kurallara ilişkin iç dünyalarından elde edilen bilgileri vererek eğitimcilere önemli ipuçları sunarlar (Ersoy ve Türkkın, 2010: 99).

İlgili alan yazın gözden geçirildiğinde çocukların ölüm algılarına ilişkin çok sayıda araştırmaya rastlanmamaktadır. Alan yazında çocuklarda ölüm kavramını gelişiminin ana hatlarını ortaya koyan çalışmaların başında, Nagy'nin çalışması gelmektedir. Nagy, çocuğun ölüm hakkındaki duygu ve düşüncelerini çeşitli yöntemlerle araştırmış ve onların ölüme verdikleri anlamları incelemiştir. Ancak, Nagy'nin çalışmasında çocukların sahip oldukları ölüm algılarının nelerden etkilendiği

tam olarak ortaya konulmamıştır. Bu anlamda, Nagy (1965)'nin çalışması; çocukların ölüm algularıyla ilgili çalışmalara temel teşkil ederek, çocukların ölüm algularına farklı açılardan bakan yeni çalışmalara yol gösterici olmuştur. Koocher (1973), çocukların ölüm algularını belirlemeye yönelik gerçekleştirdiği çalışmasında, Nagy (1965)'nin çalışmasının bulgularıyla benzer bulgulara değinmesine karşın, çalışmasında ona karşı çıktığı noktalara da yer vermiştir. Nagy (1965), çocukların ölümü kişiselleştirdiğini, kendi ölü adam imajını yarattıklarını belirtirken, Koocher (1973) bu duruma karşı çıkmıştır. Bu duruma benzer olarak, Gartley ve Bernasconi de kişiselleştirme kavramına karşı çıkmış ve çocukların her şeyin ölebileceğine inandıklarını gösteren bulgulara rastlamışlardır. Safier (1964) ise çalışmasında, çocuklardaki ölüm algularını anlamak için gelişim dönemlerinin önemine dikkat çekmiş ve sosyo-kültürel etkileri de göz önüne almak gerektiğini belirtmiştir. Safier, Koocher, Gartley ve Bernasconi benzer olarak çocukların ölüm algularının oluşumunda televizyonun önemli bir referans olduğunu söylemektedirler. Kastenbaum ise çocukların ölüm algularının gelişimini daha iyi anlamak için çevrelerinden nasıl etkilendiklerine bakılması gerektiğini savunmuştur (Akt. Jozefowski, 1983; 254). Jozefowski, yukarıda sözü edilen çalışmaların hiçbirinin çağdaş Amerikan toplumunda yaşayan çocuğu tanımlamada geçerli olmadığını söyleyerek, kendi toplumundaki çocukların ölüm algularını anlamak için çocukların ölüm algısı üzerine incelemesini gerçekleştirmiştir.

Ebeveynler, eğitimciler ve insan temelli profesyoneller (psikolojik danışmanlar, sosyal hizmet uzmanları, vb.) çocuklara ölümün nasıl anlatılması gerektiği noktasında tavsiye için birilerine başvurmaktadır. Çocuklarla çalışan tüm profesyoneller ölüm kavramının kökeni hakkında doğru bilgi ihtiyacına gereksinim duymaktadır. Çocuğun zihnindeki ölüm kavramını tanımak için, çocuğun durumlardan nasıl etkilendiğine bakmak gerekir. Bu, ölüm kavramı hakkındaki yanlışları, çarpıtmaları ve yanlış anlamaları düzeltmek için gereklidir (Jozefowski, 1983; 252). Nitekim alan yazın incelendiğinde ülkemizdeki çocukların ölüm algularının ifade biçimini resim yoluyla araştıran bir çalışmanın olmaması, bu çalışmanın yapılmasına ihtiyaç duyulduğu göstermenin yanı sıra, böyle bir konunun araştırılması sonucu ortaya konan bulgulardan da yararlanılması açısından önemli bir durum saptaması olacağı kanaatine varılmıştır.

## 1.2. Problem

5-12 yaş aralığındaki çocukların ölüm algısını ifade biçimleri nasıldır?

### 1.2.1. Alt Problemler

- 1- Farklı cinsiyetteki çocukların ölüm algısını resim aracılığıyla ifade ediş biçimleri nasıldır?
- 2- Farklı cinsiyetteki çocuklar ölüm kavramı algısında bilgi edindikleri kaynaklar açısından nasıl dağılım göstermektedir?
- 3- Farklı yaş grubundaki çocukların ölüm algısını resim aracılığıyla ifade ediş biçimleri nasıldır?
- 4- Farklı yaş grubundaki çocuklar, ölüm kavramı algısında bilgi edindikleri kaynaklar açısından nasıl dağılım göstermektedir?
- 5- Farklı bölgelerde yaşayan çocukların ölüm algısını resim aracılığıyla ifade ediş biçimleri nasıldır?
- 6- Farklı bölgelerde yaşayan çocuklar, ölüm kavramı algısında bilgi edindikleri kaynaklar açısından nasıl dağılım göstermektedir?
- 7- Ölüm deneyimine sahip olan çocukların ölüm algılarını resim aracılığıyla ifade ediş biçimleri nasıldır?
- 8- Ölüm deneyimine sahip olan çocuklar, ölüm kavramı algısında bilgi edindikleri kaynaklar açısından nasıl dağılım göstermektedir?
- 9- Çocukların ölüm kavramı algısında bilgi edindikleri kaynaklara göre, ölüm algılarını resim aracılığıyla ifade ediş biçimleri nasıldır?

### 1.3. Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın amacı 5-12 yaş arasındaki çocukların ölüm algılarını resimleri aracılığıyla nasıl ifade ettiklerini ve çocukların ölüm kavramı algısında bilgi edindikleri kaynakları belirlemektir.

### 1.4. Araştırmanın sınırlılıkları

Araştırmanın sınırlılıkları aşağıdaki gibidir

- 1- Bu araştırma Kasım 2011- Ekim 2012 tarihleri arasında Diyarbakır, Eskişehir ve Kastamonu illerindeki birer bağımsız anaokulu ve 12 farklı ilköğretim okuluna devam eden 5-12 yaşları arasındaki çocuklar ile sınırlıdır. Dolayısıyla bulgular, bu öğrencilere ve benzer nitelikteki öğrencilere genellenebilir.

- 2- Araştırma dil gelişimi açısından kendilerini ifade edebilecek düzeyde olan, kronik bir rahatsızlığı ve bedensel engeli olmayan çocukların katılımı ile sınırlıdır.

### 1.5. Tanımlar

**Ölüm:** Bir insan, bir hayvan veya bitkide hayatın tam ve kesin olarak sona ermesi, ebedî uyku, emrihak, irtihal, memat, mevt, vefat (TDK, 2012). Bu tanım ölümün bilinen sözlük anlamıdır.

**Ölüm kavramı:** Araştırmada çocuklardaki ölüm kavramının ne olduğu ölümün, bilinen sözlük anlamına çocukların verdiği cevapların ne kadar yaklaştığıyla ölçülmüştür. Araştırmada yer yer ifade edilen “yetişkin bir ölüm anlayışı” ifadesinde anlatılmak istenen de bu tanımlamadır.

**Ölüm algısı:** Araştırma çerçevesinde çocukların ölüm nedir? Ölüm denilince aklınıza ne geliyor? Sorularına verdikleri cevaplar doğrultusundaki yansıtmaları ifade etmektedir.

### 1.6. Araştırmanın Önemi

Çocuk psikolojisine olan ilgi 20. yüzyılın başlarından itibaren artmış ve bu konuda çok sayıda araştırmalar gerçekleştirilmiştir. Ancak, çocukların ölüm anlayışlarına ilişkin araştırmalar, son yıllarda ilgi görmeye başlamıştır (Nagy, 1965: 79). Alan yazın incelendiğinde, çocukların ölüm algılarına yönelik araştırmaların sınırlı olduğu göze çarpmaktadır. Dolayısıyla, Türkiye’de de çocukların ölüm algılarının belirlenmesine yönelik sınırlı sayıdaki çalışma ve bu çalışmaların sınırlılıkları düşünüldüğünde, bu araştırma ile alan yazına katkıda bulunulması beklenmektedir. Bu açıdan çocuklarda ölüm algısı konusunun üzerinde durulması gereken konulardan olduğu düşünülmektedir.

Birçok yetişkin, çocuklarla ölüm konusunda konuşmaktan kaçınır. Ölüm yaşamın normal akışının dışında sayılır (Erden, 2002: 20). Fakat çocuklar, çok küçük yaşlardan itibaren ölüm konusunu yetişkinlerin sahip olduğu ölüm algıları gibi olmasa da benzer şekillerde anlar (Raimbault, 2005: 15; akt. Aytekin, 2008: 93). Ne yapılırsa yapılsın; çocukların da ölüm olayıyla tanışmaları kaçınılmazdır. Çünkü afetleri, ani

ölümleri, kazaları, intiharları ve planlanmış televizyon dizileri veya haberleri ya da çizgi filmlerdeki ölüm olaylarını çocuklardan saklamak o kadar da kolay değildir (Kılıç, 2013: 182). Bu nedenle çocuklarla ölüm üzerine konuşulurken söylenecekler "çocuğun yaşına" ve "çocuğun geçmiş yaşam deneyimlerine" bağlı olarak belirlenebilir. Ayrıca bireysel farklılıklar göz önüne alındığında; deneyimler, inançlar, duygular ve durumlar farklılaşabilir (Sedney, 2002; akt. Yıldız, 2004: 130). Yaş ve gelişim düzeylerine göre de, çocukların ölüm algıları farklılık gösterebilmektedir (Göka, 2009: 227). Çocuklar, ana baba konuşmalarını dinleyerek, ölüm haberlerini duyarak ve ölü hayvanları görerek sorular sorar, bir anlam çıkarmaya uğraşırlar (Yörükoğlu, 2004: 256). Bu nedenle çocuklara doğru yaklaşımlarda bulunabilmek için, çocukların ölümü nasıl algıladıklarını ortaya koymak önem arz etmektedir. Çocukların ölümü nasıl algıladıkları belirlendikten sonra, ana babalar ve eğitimciler için ölüm konusu artık konuşulmaktan kaçınılması gereken bir durum olmaktan çıkacaktır.

Çocuklarla ölüm konusunda iletişime geçilirken dikkat edilmesi gereken iki unsur vardır. Birincisi; çocukların ölüm konusunda neleri bildikleri, ikincisi ise neleri bilmedikleridir. Çocukların ölüm ile ilgili korkuları, rahatsızlıkları ya da yanlış bilgileri söz konusu ise, onlara gerekli bilgiler verilerek korku, endişe ve şaşkınlıkları giderebilmek mümkündür. Konuşmak her zaman bütün sorunları çözmeyebilir ancak sınırlı da olsa, çocukların anlamalarını sağlayabilir (Worden, 1991; akt. Yıldız, 2004: 130).

Gelişim dönemlerinin özellikleri iyi bilinerek, çocuklara eğitim vermek gereklidir. Çocukların ölüme dair hatalı algılamaları, küçük yaşlarda onlara yanlış fikirlerin aktarılması sonucunda oluşmaktadır. Bu tarz hatalı algılar, ölüm gerçeğinin kabul edilmemesine, bir yakının kaybı durumunda sağlıklı bir matem yaşanamamasında büyük bir role sahiptir (Göka, 2009: 231).

Araştırmalar, çocukluk döneminde verilen hatalı din eğitimlerinin yanlış ölüm algılarına ve yanlış ölüm korkularına neden olduğu üzerinde durmaktadır. Çocukların ölümü algılama biçimlerini bilmeden, eğitimlerin yetişkin bir kişiye verilir gibi aktarılması uygun olmayan bir eğitim anlayışıdır (Göka, 2009: 231). Bu durum, çocukların ölüm kavramını algılamalarında bilgi edinilen kaynakların önemini göstermektedir. Çocuklar ölümü merak ederek ölüm ile ilgili çeşitli bilgileri öğrenmek için başvuru kaynaklarını sorgularlar. Dolayısıyla, çocukların ölüm algılarının ortaya



konulması ve başvuru kaynaklarının bilinmesi, birbirinden ayıramayacak kadar önem taşımaktadır.

Peseschkian (2002), çocuğun ölüm anlayışının ve ölüm karşısındaki tepkisinin çevresi tarafından biçimlenmesine dikkat çekmiştir. Çocuğun çevresi, çocukla ölüm hakkında açıkça konuşmazsa, çocuk doğru veya yanlış çevresinden gördüğü tutumu yansıtacaktır (Akt. Sezer ve Savaş, 2009: 152). Bu sebeple çocukların ölüm kavramını algılamalarında başvuru kaynaklarının bilinmesi araştırma için önemlidir.

Çocuklar duygu ve düşüncelerini resimleri yoluyla ifade edebilirler (Taş, Aslan ve Sayek, 2006: 185). Resim sözcüklere nazaran daha özgür ve özerk ifade şekline zemin hazırlar. Aynı zamanda resim, psiko-pedagojik açıdan çocuğu bize tanıtmaya yarayan bir ölçüt olduğu gibi; onun zekâ, kişilik, yakın çevre özellikleriyle iç dünyasını yansıtmaya yarayan bir ifade aracı olması bakımından önem taşımaktadır. Başka bir deyişle çocuk, resimleriyle kendisinin bir parçasını yansıtmakta, olaylar hakkındaki duygu, düşünce ve görüş biçimlerini dile getirmektedir (Şeker ve Sine, 2012: 126).

Resimler çocukların düşünüş biçimlerinin yanı sıra; diğer çocuklarla ve yetişkinlerle olan sorunlarını yansıtır. Çocuk resim yaparken kendini özgür bir oyun ortamında hissettiğinden tüm davranışları doğaldır. Bu doğal ortam çocuğu izleyen uzmana, onun gerçek duygularından haberdar olma olanağı verir. Resim, çocukla iletişim kurmakta karşılaştığı güçlükleri aşma konusunda, yetişkine yardımcı olur (Yavuzer, 2011: 11-12). Dolayısıyla bu çalışmada, çocukların ölüm algılarını daha rahat ifade etmelerini sağlamak ve çocuklarla daha rahat iletişim kurmak amacıyla resim yöntemi kullanılmıştır. Her bireyin bir fenomenolojik alanının var olduğu ve her bireyin gerek kendisini gerekse çevresini kendisine özgü biçimde algıladığı (Özbek, 2010: 571) göz önüne alındığında, bu çalışmada çocukların ölüm algılarını resimleriyle yansıtması ve kendi resimlerini yorumlamaları istenmiştir.

Psikolojik danışmanların, danışanın daha etkin bir biçimde yaşamak için belirli sorunlarla başa çıkabilmesi ve danışanın günlük yaşamda sorunların üstesinden gelmesi gibi temel amaçları vardır (Egan, 2011: 24). Okul psikolojik danışmanları, çocuklara ve gençlere gelişme ve değişme fırsatı sunma ve yaşamlarıyla başa çıkabilmelerinde onlara yol gösterme ve model olma açısından eşsiz bir konuma sahiptir (Tanhan, 2007: 12). Çocuklar, hayata dair algılarını çevrelerinden etkilenerek oluştururlar ve hayatın her anında, her yerde ölümle karşılaşabilir. Her çocuk bu durumdan farklı biçimlerde

etkilenir. Son yıllarda psikolojik danışma ve rehberlik hizmetlerinin koruyucu ve önleyici işlevinin ön plana çıktığı dikkate alındığında, öğrencilerin ölüm kaygısını azaltmada etkili olabilecek programlara ihtiyaç olduğu açıktır (Tanhan, 2007: 167). Fakat bu programlar hazırlanmadan önce, çocukların ölüm algılarının ne olduğu ve bu algıların oluşumunda etkilenilen kaynakların önemli olduğu düşünülmektedir. Bu nedenle araştırmada; çocukların ölüm kavramını nasıl algıladıkları ve bu algılarında etkilendikleri kaynakların bilinmesi, bu gibi durumlarla karşılaşıldığında psikolojik danışmanlara yol göstermesi amaçlanmaktadır.

## BÖLÜM II

### KURAMSAL BİLGİLER VE İLGİLİ ARAŞTIRMALAR

Bu bölümde araştırma ile ilgili kuramsal bilgilere ve ilgili araştırmalara yer verilmiştir.

#### 2.1. KURAMSAL BİLGİLER

##### 2.1.1. ÇOCUKLARDA ÖLÜM KAVRAMI VE GELİŞİMİ

Çocuklarda ölüm kavramını inceleyen araştırmalara bakıldığında, ölüm kavramının gelişimi ve kazanılması bilişsel gelişim ve yaşa bağlı olarak ayrı ayrı incelenmektedir (Aksu ve Okçay, 2010: 115). Bilişsel gelişime bağlı olarak ölüm kavramının gelişimini ve kazanılmasını inceleyen araştırmacılar üç bilişsel yapıdan söz etmektedir. Bu yapılar geri döndürülemez olma, işlevsizlik ve evrenseldir. Bu üç yapı araştırmacılar tarafından ölüm kavramının en çok çalışılan bileşenlerdir (Speece ve Brent, 1984: 1671). Evrensellik, geri döndürülemez olma ve işlevsizlik bileşenlerine ek olarak Brent ve Speece (1984), iki kavrama daha dikkat çekmektedir. Bunlar; nedensellik ve fiziksel olmayan yaşamı sürdürme bileşenleridir. Tüm bu bileşenlerin yer aldığı tablo aşağıda belirtilmiştir.

Tablo 1

*Ölüm kavramının alt bileşenleri*

Bileşenler
a) Evrensellik (Universality)
a-1) Kapsayıcılık (All-inclusiveness)
a-2) Kaçınılmazlık (Inevitability)
a-3) Öngörülemezlik (Unpredictability)
b) Geri döndürülemez olma (Irreversibility)
c) İşlevsizlik (Nonfunctionality)
d) Nedensellik (Causality)
e) Fiziksel olmayan yaşamı sürdürme (Noncorporeal continuation)

**a) Evrensellik (Universality):** Ölüm kavramının bir bileşeni olarak evrensellik “Yaşayan tüm canlılar eninde sonunda ölür.” tanımını içerir. Ölümün bütün canlıların başına gelebileceğinin anlaşılması, istisnasız her canlının ölümle karşılaşacak olmasının kavranmasıdır (Slaughter ve Griffiths, 2007: 527; Smilansky, 1987: 218; Speece ve

Brent, 1984: 1672). Evrensellik kavramını kazanamayan çocuklar, bazı davranışlar sergileyerek ölümden kaçabileceklerini düşünmektedirler. Örneğin, Nagy (1959), çocukların akıllı oldukları veya şanslı oldukları takdirde ölümden kaçabileceklerini düşündüklerini belirtmektedir (Akt. Koytak, 2008: 5). Ölüm kavramının bu karmaşık bileşeni üç alt bileşen ile yakından ilgilidir. Bunlar; kapsayıcılık, kaçınılmazlık ve öngörülemezliktir (Slaughter ve Griffiths, 2007: 527; Smilansky, 1987: 218; Speece ve Brent, 1984: 1672).

*Kapsayıcılık (All-inclusiveness)*: Ölüm kavramı anlaşılın ya da anlaşılmasın yaşayan tüm canlıları ilgilendirir. “Herkes ölecek mi?” sorusu kapsayıcılık bileşenin algılanması noktasında bilgi verir. Burada anlatılmak istenen nokta, hiçbir canlının ölümden muaf olamayacağıdır. Schilder ve Wechsler (1934) araştırmalarında çocukların, kendileri ve çevrelerinden önce, diğer insanların ölüm olasılığının daha yüksek olduğuna inandıklarını belirtmektedirler. Bu araştırmanın takibinde gerçekleştirilen sonraki araştırmalar ise, bu durumun tersini ifade ederek; çocukların, diğer insanların ölümünü anlamalarından önce, kendi ölümlerini anlayabildiklerini belirtmektedir (Derry,1979; Steiner,1965; Devereux,1984; Hornblum,1978; Peck,1966; Robinson,1976/1978; Akt. Speece ve Brent,1984: 1676). Ayrıca bu çalışmalar göstermiştir ki, çocuk kendi ölümünü sorgulamaz ise, başkalarının ölümünü de sorgulamamaktadır.

Ölüm kavramı tarafından kabul edilen kapsayıcılık alt bileşeninin de bahsettiği; çocukların kendi ve diğer insanların ölümünü anlamaları noktasında Kastenbaum ve Aisenberg’in görüşlerine de yer verilmelidir. Çocuğun ölüm kavramını kazanması sırasında, iki tür ölüm anlayışından söz edilir. Bunlardan birincisi diğerlerinin ölmesi kavramıdır ve bu kavram aşağıda belirtildiği gibi bazı düşüncelerle ilişkilidir (Kastenbaum, 2006: 31-35);

1) Sen yoksun. Çocuklar için yok demek “burada ve şimdi” olmamak demektir. Çocuk, yanında olmayan uzakta olan birisinin yokluğunu yaşar ve onun için o kişi yok demektir.

2) Terk edildim. Birinci önermenin hemen hemen aynısıdır. Çocuğa yakın birisinin yok olması yani uzakta olması çocuğun rahatsız duygular yaşamasına neden olur.

3) Senin yokluğun terk edilmişlik duyguma ek olarak, genel ayrılma duyguma neden olur. Çocuk için bu ayrılık durumu kritik ise, sadece ayrıldığı kişiyle değil çevresine de ilgisiz davranabilir.

4) Ayrılığın zaman olarak sınırı yoktur. Çocuk zaman kavramını, yetişkinlerin sahip olduğu düzeyde algılayamaz. Bu nedenle kısa, uzun veya sürekli ayrılıkları kavrayamamaktadır.

5) Uyanma, yemek yeme, uyuma, gece ve gündüz gibi tekrarı gerektiren içsel ve dışsal durumlar çocuğun ayrılma ve ölümlü olan ilişkisini zorlaştırır.

İkinci ölüm anlayışı çocuğun, kendisinin öleceği kavramıdır ve bu kavram da bazı düşüncelerle ilişkilidir.

Çocuk,

1) Yaşamının kendisine ait olduğunu bilir.

2) Canlı varlıkların özelliklerinden birisinin ölümlülük olduğunu ve kendisinin bu varlık sınıfına ait olduğunu bilir.

3) Zihinsel kapasitesini kullanarak, ölümün kesin olduğunu anlar.

4) Ölümün birçok nedeninin olduğunu ve bu nedenlerden bir kaçından kaçabilse bile, hepsinden kaçamayacağını bilir.

5) Ölümün geçmişe ait olmadığını, geleceğe ait olduğunu bilir.

6) Ölümün gelecekte olacağını bilir, ancak ölümlü ne zaman karşılaşacağını bilemez, ölümün kesin olduğunu farkındadır ama zamanının farkında değildir.

7) Ölümün bir son olduğunun ve gerçekleştiği zaman bu dünyada bir daha yaşayamayacağını farkındadır.

8) Ölümün dünyadaki eylemlerinin en sonuncusu olduğunun ve bir daha bu dünyada eylemde bulunamayacağını farkındadır.

*Kaçınılmazlık (Inevitability):* Ölümün yaşayan tüm canlıları ilgilendirdiğini ve ölümün tüm canlılar için eninde sonunda olacağını gösterir. “Herkes ölmek zorunda mı?” sorusu, bileşenin algılanması noktasında bilgi verir (Corr ve Corr, 2009: 366).

Kaçınılmazlığın anlamı tüm canlılar için önlenemez oluşudur. Bu kavram kaç kişinin, hangi kişilerin öleceğine değil, sadece ölümden hiç kimsenin kaçamayacağı gerçeğine dayanır. Bir kişi ölümlle bağlantılı bir olayı önleyebilir fakat ölümün kendisini önleyemez (Corr ve Balk, 2010: 30). Piaget'in bilişsel gelişim modeline göre 7-12 yaşlarını kapsayan "somut işlemler dönemi"nde çocukların ölümün evrensel ve kaçınılmaz olduğunu anladıkları belirtilir (Orbach ve Glaubman, 2005: 673).

Öngörülemezlik (Unpredictability): Ölümün zamanlamasıyla ilgilidir. Ölüm tüm canlıları kapsıyor ve kaçınılmaz ise, zamanlamasının belli ve tahmin edilebilir olması sonucuna varılabilir. Ama bu durum böyle değildir. Aslında herhangi birinin, herhangi bir zamanda ölmesi muhtemeldir. Çocuklar ve diğerleri, ölümün evrenselliğinin bu yönünü kabul etmekten çekinir.

Geri döndürülemez olma ve işlevsizlik alt bileşenleri ölümün kesin, son olma bileşeninin bir yönüdür.

**b) Geri döndürülemez olma (Irreversibility)**: Canlı olmaktan ölü olmaya veya ölümlle sonuçlanan duruma geçmekle ilgilidir. Bu nedenle, bir canlının fiziksel bedeni öldüğü zaman hayata tekrar gelemez, hayatta tekrar var olamaz (büyülü, mucizevi olaylar ve açıklamalar haricinde). Tıbbi canlandırmalar, hayatta olmak ile ölü olmak arasındaki sınır bölgede yer alan uygulamalardır. Bu durum fiziksel bedenin kesin olarak ölümü değildir. Bu bileşende anlatılmak istenen ise; bir canlı öldüğünde fiziksel beden olarak hiçbir zaman tekrar hayatta var olunamayacağıdır (Slaughter ve Griffiths, 2007: 527; Smilansky, 1987: 218; Speece ve Brent, 1984: 1672).

Geri döndürülemez olma bileşeni kazanılmadan önce çocuklar, ölümü geçici bir süre için olan bir şey, geri dönülebilir bir olgu olarak görmektedirler (Speece ve Brent, 1984: 1673). Bu kavramı kazanmayan çocuklar, ölümlerin doktor yardımıyla (Lonetto, 1980: 63), sihirle (Schilder ve Wechsler, 1934; akt. Speece ve Brent, 1984: 1673) veya dua ederek (Sternlicht, 1980: 162) tekrar yaşama dönebileceğine inanmaktadırlar.

**c) İşlevsizlik (Nonfunctionality)**: Bu alt bileşen ile anlatılmak istenen, yaşayan fiziksel bir bedene atfedilen tüm yaşamsal fonksiyonların veya yeteneklerin tamamının kesin olarak durdurulmasıdır. Ölüm sonucunda vücudun işlevselliğini yitirdiğinin anlaşılması (Slaughter ve Griffiths, 2007: 529), vücudun tüm biyolojik ve psikolojik işlevlerinin sona ermesi (Smilansky, 1987), yemek yeme, konuşma, düşünme ve hayal

kurma dahil görme, işitme, hissetme, kalp atışları gibi işlevlerin sonlanmasıdır (Speece ve Brent, 1984: 1674). Çocuklar ölü insanların cennette veya her nerederse ne yaptıklarını merak ederler ve ölümün tedavi edilebilir bir durum olup olmadığını sorgularlar. Ancak ölüm, gerçekten bir sonsa, ölüm tedavi edilemez (Barret ve Behne, 2005: 104).

Çocuklar bu bileşeni kazanmadan önce, ölü ile yaşayan arasındaki farkı anlayabilmekte; ölülerin yaşayanların yapabildikleri bazı işlevleri yapamadıklarını fark edebilmektedirler (Speece ve Brent, 1984: 1676). Kane çocukların ölülerin nefes almak, kalp atışı gibi bilişsel olmayan işlevleri yapamamasını; düşünmek, hissetmek gibi bilişsel işlevleri yapamamasından önce algıladıklarını tespit etmiştir. Kane bu durumu, çocukların öncelikle daha belirgin işlevlerin kaybına odaklanmalarıyla açıklamaktadır (Kane, 1979: 150).

Ölüm kavramı tarafından benimsenen bileşenleri inceleyen araştırmalara bakıldığında geri döndürülemez olma ve işlevsizlik bileşenlerinin dinlere dayandırıldığı görülür. Ölen bir varlığın “Bizi yukarıdan izliyor olması” ya da “bir gün geri dönecek olması” temaları çocuklara yönelik dini aktarımların bir parçasıdır (Aksu ve Okçay, 2010: 116).

**d) Nedensellik (Causality):** Ölümün biyolojik bir neden (Vücut fonksiyonlarının işlevlerini tamamen kaybetmesi) sonucunda oluştuğunun anlaşılmasıdır (Thalbourne, 1996: 1044; Slaughter, 2005: 182). Yaşayan bir canlının ölümünün nasıl oluştuğunu, gerçekte ne olduğunu anlamayı içerir. Bu kavram, “bir canlı neden ölür?” ve “bir canlı ölünce ne yapar?” gibi sorulara cevap vermeye çalışır. Çocuklar, ölümün getirdiği iç ve dış olaylar, güçler hakkında gerçekçi bir anlayış elde etmek için sorular sorar. Kötü davranışlar sergileyerek veya birisinin ölmesini istemek sonucunda ölümün olacağı gibi hayali düşüncelerle ölümün gerçek nedenlerinin ayrımını öğrenmeleri çok önemlidir (Fogarty, 2000; Akt. Corr ve Corr, 2009: 368).

Nedensellik ölüme neden olan olguların tam olarak bilinmesini ifade eder. Hoffman ve Strauss (1985) araştırmalarında, dört yaş çocuklarının nedensellik kavramını kısmen anladıklarını ifade etmiştir. Orbach, Gross, Glaubman ve Berman (1986) ise çocukların nedensellik kavramını anlamakta çok zorlandıklarının belirtmişlerdir (Akt. Koytak, 2008: 5).

Ölüm kavramının evrensellik, geri döndürülemez olma, işlevsizlik ve nedensellik bileşenleri, fiziksel beden ölümü ile ilgilidir. Bu bileşenlere rağmen birçok çocuk ve yetişkinin ölümle ilgili endişeleri tükenmez. Fiziksel bedenin dışında devam eden yaşamın bazı çeşitlerini anlama uğraşı içine girerler.

**e) Fiziksel olmayan yaşamı sürdürme (Noncorporeal continuation):** Speece ve Brent'in (1984) "fiziksel olmayan yaşamı sürdürme" olarak belirttiği ölüm kavramının son bileşeni, çocukların ölen fiziksel bedenin dışında olan, devam eden yaşamın bazı şekillerini anlama, kavrama çalışmalarını ifade eder. Bu bileşende çocuklara "Ölümden sonra ne olur?" veya "Bir canlı öldüğü zaman ruhu nereye gider?" gibi sorular sorulur. Bu sorular fiziksel beden öldükten sonra yaşamın bir şekilde devam ettiğine inanıldığı gösterir (Corr ve Balk, 2010: 31). Bir çalışmada HIV enfeksiyonu kapmış 11 yaşındaki bir kızdan bu hastalık deneyimini yazması istenir. "Eğer cennette birisiyle konuşabilseydim, o zaman bana oranın nasıl olduğunu, orada neler yapıldığını ve gelirken neler getirebileceğimi söyleyebilirdi" diye yazmıştır (Wiener, Best ve Pizzo, 1994: 12).

Speece ve Brent'in (1992) yaptığı araştırmalara göre, çocuklar ve yetişkinler, fiziksel bedenin ölümünden sonra devam eden çeşitli yaşamların varlığına inanırlar. Örneğin, ruhun vücut olmadan yaşamına cennette devam etmesi veya reenkarnasyon denilen ruhun yeni ve farklı bir bedende yaşamını sürdürmesi gibi yaşamın devamlılığının birçok çeşidi olabilir. Bazıları ölümden sonra hayata inanmasına rağmen bu imkânsızdır. Buradaki önemli nokta çoğu çocuğun, fiziksel bedenin ölümünden sonrasını anlamaya çalışmasıdır.

## **2.1.2. ÇOCUKLARDA ÖLÜM KAVRAMINI ETKİLEYEN FAKTÖRLER**

### **2.1.2.1. Cinsiyet**

Türkiye'de çocuklarda ölüm kavramı üzerine yapılan ilk çalışmada 9 yaş çocuklarında cinsiyet ve sosyo-ekonomik düzeyin ölüm kavramı üzerindeki etkisi incelenmiştir. Bu çalışmanın sonucunda, çocukların ölüm algılarının kazanılmasında cinsiyetin etkisi olmadığı bulunmuştur (Akpınar, 1988).

Çocuklarda ölüm algılarının kazanılması alanında gerçekleştirilen araştırmalarda cinsiyetin önemli bir etkisinin olmadığı görülmektedir. Cinsiyetin etkisi daha çok ölüme neden olan şeyler sorulduğunda görülmektedir. Araştırmalara göre erkekler kızlara



oranla daha sıklıkla ölümün nedenini şiddet kaynaklı olaylar olduğunu ifade etmişlerdir (Jenkins ve Cavanaugh, 1985-1986; Wenestram ve Wass, 1987; akt; Koytak, 2008: 24).

### **2.1.2.2. Sosyo-ekonomik düzey**

Çocukların ölüm algılarında sosyo-ekonomik düzeyin etkisini inceleyen araştırmaların bir kısmı; düşük sosyo-ekonomik düzeydeki çocukların orta düzeydeki çocuklara kıyasla daha az gelişmiş ölüm kavrayışları olduğunu ileri sürmektedir (Atwood, 1984: 17). Buna rağmen gerçekleştirilen birçok araştırmada çocukların ölüm kavrayışları üzerinde sosyo-ekonomik düzeyin etkisinin oldukça az olduğu belirtilmektedir (Koytak, 2008: 24).

Akpınar (1988), sosyo-ekonomik düzey bakımından alt, orta ve üst olmak üzere üç grupta incelediği 113 çocukla yaptığı araştırmada, çocukların ölüm kavrayış düzeyleri ile sosyo-ekonomik düzeyleri arasında sadece evrensellik alt kavramının edinilmesinde anlamlı bir farklılık tespit etmiştir. Buna göre alt sosyo-ekonomik düzeydeki çocuklar, orta ve üst sosyo-ekonomik düzeydeki çocuklara kıyasla ölümün evrenselliğini kavramakta daha başarılı bulunmuşlardır. Bu durumun nedenini orta ve üst sosyo ekonomik düzeyden gelen ebeveynlerin ölüm karşısında daha korumacı tutumlar sergilemesiyle açıklamışlardır (Koytak, 2008: 25).

### **2.1.2.3.Kültürel ve dinsel etkenler**

Din, kültür ve deneyimler çocukların ölüm algılarını önemli ölçüde etkilemektedir. Daha açık bir ifadeyle; bireyin kendi ölümlülüğüne ilişkin düşünceleri, yaşamındaki kayıplardan, travmatik yaşam olaylarından ya da bilişsel ve duygusal olarak yaşama yüklediği anlamdan etkilenen dinamik bir olgudur. Dolayısıyla ölüm algısı, her birey için bağımsız gelişmektedir (Thalbourne, 1996: 1043). Peseschkian (2002), çocuğun ölüm karşısındaki tepki ve anlayışının çevresi tarafından biçimlenmesine dikkat çekmiştir. Çocuğun çevresi ölüm hakkında açık bir şekilde konuşmazsa, çocuk çevresinden gördüğü davranışlara göre bir tutum geliştirecektir.

Tüm canlılar ölür, ama insanın ölümü üstüne pek çok kültürel anlam yüklüdür. Yapılan birçok araştırma tarafından gösterildiği üzere, ölüm kaygısı üzerinde etkili olan cinsiyet, kültür, geçmiş deneyimler gibi farklı değişkenler bulunmaktadır (Singh, Singh ve Nizamie, 2003; Adams,1999: 445). İnsanoğlu ölümle ilgili dinsel ayinleri, törenleri

yaşayarak, sosyal yönlerden öğrenirler ve bu durumu kültüre mal ederler (Tanhan, 2007: 25 ve 65).

Ülkemizde ölüm olgusunu psikolojik sayılabilecek bir bakış açısı ile ele alan ilk çalışma, 1938 yılında Süheyl Ünver tarafından yapılmıştır. Ünver bu çalışmada ölüme ilgili tutumlar üzerinde durmuştur ve Türk kültüründe ölümden korkulmadığını, Türklerin ölümü tevekkül ile karşıladığını belirtmiştir (Akt. Turgay, 2003). Dini inançlar, kültürel geçmiş, ölüm ve kayıp deneyimleri, aile içi iletişim ve baş etme biçimleri ölüme karşı tepkileri etkileyebilir (Sezer ve Saya, 2009: 159).

Ölüm ile ilgili sahip olunan bilgilerin bir kısmının öğrenme sonucu elde edildiği göz önüne alındığında, ölüm algıları kültürden kültüre ve farklı dini inanışlara göre değişiklik göstermektedir (Erdoğan ve Özkan, 2007: 172-174). Tüm kültürlerde ölü kültü ve cenaze törenleri yaşamın ayrılmaz bir parçasıdır. Ölüm ve cenaze törenlerinin nasıl yapıldığına bakılarak kişinin dindar olup olmadığı, inancının ne olduğu gibi noktalarda bilgi sahibi olunur Her kültür, daha ölüm sürecinin yaklaşmaya başlamasından itibaren, ölümün gerçekleşmesi, cenazenin ne yapılacağı, geride kalanların nasıl davranacağı hususunda kendine göre bir davranış repertuarına sahiptir. Böyle durumlarda çocuklar kendilerini fark ettiklerinden beri ölüm ve matem ritüelleri kafalarına kazınıyor. Bunlar arasında cenaze törenleri çok özel bir yere sahiptir ve tüm kültürlerde yer alan bu durumlar din olgusuyla iç içe geçmiştir (Göka, 2009: 198-199).

Çocukların ölüm algıları üzerinde dinsel ve kültürel etkiyi inceleyen araştırmaların sayısı yeterli değildir. Bu az sayıdaki araştırmalar, çocukların ölüm algılarında kültürler arası farklılıktan çok benzerliğin olduğunu belirtmiş ama buna rağmen dinsel ve kültürel uygulamaların çocukların ölüm algılarında çok güçlü etkilerinin olduğunu göstermiştir (Koytak, 2008: 25).

Robinson (1976) ölüm kavramının gelişiminde kültürel farklılıkların etkisini bulmak için Amerika'da yaşayan Meksika ve Anglosakson kökenli çocukları incelemiştir. Meksika kültüründe ölüme ilgili bazı sembollerin yaygın kullanımından yola çıkılarak, Meksika kökenli çocukların ölümü daha çok kişiselleştirecekleri ön görülmüştür. Fakat iki grubun karşılaştırılmasında bir fark bulunamamıştır.

Birçok din, ölümden sonra yaşam konusunda hem fikirdir. Ayrıldıkları nokta ise, ölümden sonraki yaşamın nasıl olacağı ile ilgilidir. Bazı dinler ruh olarak cennet,

cehennem, araf gibi yerlerden bahseder. Bazıları ise ölümden sonra başka bedende tekrar hayat bulunulacağına inanır. Çoğu dinde ve inanç sisteminde ölen kişi için yas tutma ve uğurlama töreni vardır. Bu uğurlama törenleri, kültürden kültüre değişiklik göstermektedir (Seibert, Drolet ve Fetro, 2003: 88).

Anthony ve Bhana (1988-1989) 'nın Müslüman kız çocuklarıyla yaptığı bir araştırmada, 6 yaşına kadar ölüm kavramının çoğu alt bileşenlerini kazanmış olmalarına rağmen, bu kız çocuklarının aldıkları dini eğitimlerin bir göstergesi olarak her yaşta ölümün geri döndürülebilir olduğunu ve ölen kişinin cennet veya cehennemde tekrar hayata dönebileceğine inandıklarını bulmuştur.

Brent ve ark. (1996) Çinli ve Amerikalı çocukların ölüm kavrayışlarını karşılaştırmış ve Çinli çocukların sadece geri döndürülemez olma ve işlevsizlik alt bileşenlerini, Amerikalı çocuklardan daha iyi anladıkları bulunmuştur. Araştırmacılar bu durumu Çin kültürüne özgü eğitimsel ve dini deneyimlerle açıklamıştır. Amerikalı çocukların ise dinsel öğretileri ile doğru orantılı olarak ölümü, doğal olmayan nedenlerle açıkladıkları görülmüştür.

Ebeveyn, bakıcılık ve öğretmen rolleri, inanç sistemlerine göre farklılık gösterecektir. Çocuğun ölüm hakkında sahip olduğu dini, ruhsal, kültürel altyapı aslında ailesinin sahip olduğu dini, ruhsal, kültürel altyapıdır. Çocukların sahip olduğu ölüm algılarında görülen dini ve kültürel etki çocuk üzerinde etkisi olan aile, öğretmenler ve sosyal çevre tarafından çocuklara miras olarak bırakılmıştır (Seibert, Drolet ve Fetro, 2003: 88).

#### **2.1.2.4. Ölümle ilgili deneyimlerin etkileri**

Çocukların ölüm algılarını etkileyen bir diğer önemli konu ise, ölen bir insan veya canlı ile karşılaşıldığındaki kişisel deneyimleridir. Çoğu çocuk küçük yaşlardan itibaren bir bitki veya böceğin ölümü ile karşılaşmıştır. Hyslop-Christ (2000) yaptığı bir araştırmada, hastalık sonucu ebeveynlerinden birini kaybetmiş çocukların sınıf arkadaşlarından daha çok ölümü anladıklarını bulmuştur. Hastalık ve sonrasında gelen ölümle karşılaşan çocuk, ölümün "gerçek" olduğunu algılamaktadır. Benzer şekilde, Reilly, Hasazi ve Bond, ölüm deneyimine sahip çocukların kendilerinin de ölümlü olduklarının farkına varmalarının, ebeveynlerinin birinden ayrılma deneyimi yaşayan çocuklardan daha fazla olduğunu bulmuşlardır (1983: 30). Ayrıca, Bluebond-Langer

(1977), hasta olan çocukların sağlıklı çocuklardan daha farklı ölüm algılarına sahip olduklarını söylemiştir (Akt. Koytak, 2008: 26). Ölümle ilgili deneyim yaşamış çocukların, böyle bir deneyime sahip olmayan çocuklara göre ölümün geri döndürülemez olma ve işlevsizlik alt bileşenleri daha gelişmiş olduğu görülür (Koytak, 2008: 28).

Orbach, Weiner, Har-Even ve Eshel (1995), ölen kişinin çocuklara yakınlığı ile ilgili olarak çocukların ölüm algılarını anlayabilmek için çalışmalar yapmıştır. Sonuçta çocuklar, kardeşin veya kuzenin ölümünü yabancı birinin ölümünden daha çok anlayabilmektedir. Bu çalışmalar, çocukların ölüm anlayışlarında ölüm deneyimlerinin önemli bir faktör olduğunu göstermektedir ( Akt. Hunter ve Smith, 2008: 149).

Bu araştırmaların ve söylemlerin aksine Cotton ve Range (1990), yaptığı araştırmada yakın birinin kaybını yaşayan çocukların, bu kaybı yaşamayan çocuklara göre, daha az ölüm algılarının olduğu görülmüştür. Bu durumun çalışmaya katılan çocukların dini eğitimleri, dini alt yapılarıyla alakalı olduğunu açıklamışlardır. Ölümünden sonraki yaşamla ilgili dini inançların, çocukların ölüm algılarında yanlış anlamlar geliştirmelerine neden olabileceği ileri sürülmüştür. Ailenin çocuklar üzerinde dini konular ve benzeri konulardaki etkisi göz önüne alındığında, ebeveynlerin çocuklara iletişimlerinin önemli olduğu anlaşılabilir.

#### **2.1.2.5. Ebeveyn-çocuk iletişiminin etkileri**

Çocukların ölüm algılarında ebeveyn iletişiminin rolünü inceleyen çalışmaların eksikliği göze çarpmaktadır. Ebeveyn-çocuk iletişiminin, çocuk gelişimi üzerindeki etkisinin incelenmemesi önemli bir eksikliklerdir. Araştırmalar çocuk algılarından çok kayıpla başa çıkma üzerindedir. Örneğin, Silverman, Weiner ve El-Ad (1995), yas tutan İsraili aileler arasında nitel, kısa vadeli boylamsal çalışmalar yapmıştır ve iletişim türlerine dayalı iki tür tanımlamışlardır. “Açık aile” de bir ölüm sonucu çocuklarla samimiyetle konuşmak mümkündür. “Daha az açık” ailelerde çocuk-ebeveyn iletişimi “sessizlik veya kandırma” üzerinedir. Bu araştırmalar, bilgileri saklayan, samimiyetle paylaşmayan ailelerin çocuklarının yanlış bilgiler öğrendiğini ve anksiyetelerinin arttığını göstermiştir (Silverman ve ark., 1995: 291).

Yas yaşayan 6-16 yaşları arasındaki çocuklar ve anne veya babanın, anne veya babanın ölümüyle başa çıkmaları konusunda birkaç standart ölçek kullanarak nicel bir

çalışma yapan Kalter, Lohnes, Chasin, Dunnin ve Rowan (2002-2003), ebeveynlerinden birinin ölümü üzerine, çocukların ölümle başa çıkmalarının diğer ebeveynin bu ölümle başa çıkma durumuna bağlı olduğu bulunmuştur. Eğer ebeveyn bu kayıpla başa çıkma noktasında zorluk yaşıyorsa, çocuğuyla açık bir şekilde iletişim kurmakta da güçlükler yaşayacaktır (Akt. Koytak, 2008: 34). Benzer şekilde Kalter ve arkadaşları gibi Silverman ve arkadaşları da (1995), çocuğun kayıpla başa çıkma konusunda ebeveyn-çocuk arasında ki açık iletişimin çok önemli olduğunu vurgulamıştır.

Ebeveynler ölüm hakkında çocuklarıyla bir şekilde iletişim kurma arzusundadır. Bu nedenle, çocukların ölüm algılarında ebeveynlerin iletişim tarzlarını incelemek mantıklıdır (Kalter ve ark., 2002-2003; Akt. Koytak, 2008: 70).

Çocuklarda ölüm kavramının gelişimi ve kazanılmasını inceleyen araştırmacıların ortaya koyduğu sistemler Jean Piaget gibi gelişim kuramcılarının ortaya koyduğu sistemlerle örtüşmektedir. Örneğin, Nagy'nin çocukların ölüm algılarının erken aşamalarında öne sürdüğü tanımlar ile Piaget'in işlem öncesi döneminde yer alan benmerkezci bir yaklaşımla açıkladığı animizm ve yapaycılık örtüşmektedir. Benzer bir şekilde, Nagy'nin son aşamasında bahsettiği ve diğer araştırmacıların evrensellik ile kaçınılmazlık bileşenlerinde anlattığı tanımlar Piaget'in nesnelliğin, genelliğin ve önermeli düşünmenin kazanıldığı soyut işlemler dönemi ile yakından ilgilidir. Bu bulgular bize, çocukların ölüm gibi soyut kavramları algılamalarında gelişimsel ve olgunluk kapasitelerinin önemini anlatır (Silverman ve ark., 1995: 283).

### **2.1.3. GELİŞİM KURAMLARINA GÖRE ÇOCUKLARIN ÖLÜM ALGILARI**

Çocukların ölüm anlayışlarını inceleyen araştırmacılar çoğunlukla Piaget'in bilişsel gelişim kuramlarını kullanmaktadırlar. Piaget, ilk çocukluktan erinliğe kadar zihinsel gelişimi incelemiş ve birçok gelişim basamakları sunmuştur. Piaget'e göre, sadece ilk çocukluk döneminde bile altı farklı zihinsel gelişim basamağı vardır. Piaget çocukların uzun bir süre gerçek anlamda soyut düşünce basamağına ulaşamayacaklarını, hatta on yaşındaki çocukların bile, tüm zihinsel kazanımlarıyla birlikte sadece somut işlemler basamağına ulaşabileceklerini ileri sürmektedir. Bu sebeple çocuklar ancak ergenlik döneminde tam olarak soyut kavramları ve buna bağlı olarak da ölüm kavramını anlayabilirler. Buna rağmen küçük çocuklar ölüm hakkında tam ve yeterli bilgiye sahip olmasalar bile, ölüm ile ilgili bir şeyler bildikleri, duydukları veya hissettikleri de bir gerçektir (Kastenbaum, 2006: 9-10). Çocukların ölüm hakkındaki

düşüncelerini anlayabilmek için Piaget'in bilişsel gelişim kuramına bakmak yararlı olacaktır.

Bireyin çevresindeki dünyayı anlama ve öğrenmesini sağlayan, aktif zihinsel faaliyetlerdeki gelişime bilişsel gelişim denilmektedir. Piaget'e göre çocuk, bilgiyi kazanmada aktif bir rol oynamaktadır. Ayrıca değişik yaş gruplarındaki çocukların ve yetişkinlerin dünyaları birbirlerinden farklılık göstermektedir. Piaget bu farklılığın nedenlerini araştırmış ve bireylerin dünyayı anlamalarını sağlayan bilişsel süreçleri açıklamıştır (Senemoğlu, 2005: 32).

Piaget gelişimin dinamiklerini tanımlamak üzere beş kavram kullanmıştır. Bunlar, şema, uyum sağlama, özümleme, uyma ve dengelemedir. Şema, çevredeki bir nesne, durum ya da problemi temsil eden zihinsel yapı ve düşünme örüntüsüdür. Uyum sağlama, çocukların kavrayışlarını değiştiren yeni bir bilgiyi alabilmek için kendi düşünce yapılarını ona uygun hale getirme sürecidir. Piaget, yeni bir bilgiyi var olan şemaları kullanarak algılama ya da bu şemalar içine yerleştirme anlamına gelen özümleme yoluyla ve bunu takip eden, eski şemalar işe yaramadığında yeni şemalar yaratarak yeni bilgilere uyum sağlamayı içeren uyma yoluyla çocukların uyum sağladıklarını söylemektedir. Dengeleme ise şemalar ve uyma arasında bir dengeye ulaşma anlamına gelmektedir. Çocuklarda gerçek olanla onu algılayışları arasında sorun yaşadıklarında bu sorunu yeni düşünme yollarıyla çözmeleri, bir denge kurmalarınıdır (İnanç, Bilgin ve Atıcı, 2004: 50-51).

Piaget bilişsel gelişimi duyuşsal motor dönem (0-2 yaş), işlem öncesi dönem (2-7 yaş), somut işlemler dönemi (7-11 yaş) ve soyut işlemler dönemi (11yaş+) olmak üzere dört temel evreye ayırmıştır. Piaget'e göre çocuk, bir dönemde kazanılması gereken tüm şema grubuna sahip olup, gerekli biliş yapılarını oluşturduğunda o dönemdeki gelişimini tamamlamaktadır. Piaget, tüm çocukların bu gelişim aşamalarını sırasıyla geçirmesi gerektiğine inanmaktadır. Ancak çocukların gelişim dönemlerine girme ve tamamlama yaşları birbirlerinden farklılık gösterebilmektedir (Senemoğlu, 2005: 39). Bu nedenle Piaget, her bir dönemin yaklaşık olarak hangi yaşlarda ortaya çıktığını belirtmiştir (Selçuk, 2005: 85).

Araştırmacılar çocukların ölümü anlamalarının onların bilişsel olgunlaşma düzeylerine bağlı olarak değiştiği ve geliştiğinden bahsederler (Dyregrov, 2000: 2). Çocukların ölümü doğru bir biçimde kavrayabilmeleri için zaman sürekliliği kavramı,

sınıflandırma becerisi, dönüştürebilme becerileri, nesne sürekliliği ve korunumu, karşılıklılık, ben merkezliyetçiliğin azalması gibi becerilerin gelişmiş olması gerektiğini düşünmektedirler (Kane, 1979: 144). Beş ile on yaş arasındaki dönemde yer alan çocuklar, zamanla ölümün geri dönülmez oluşunu ve tüm yaşam işlevlerinin durduğunu anlamaya başlarlar (Dyregrov, 2000: 3). Araştırmacılar bu nedenle çocukların beş yaş öncesinde ölüm olaylarını gerçekçi değerlendirmelerini beklemezler (Semerci, 2009: 314). Piaget bilişsel gelişim dönemlerini birbirinden ayırırken “yaş ve “zaman” kavramlarından yararlanmaktadır. Ancak bu belirlenen yaşların yaklaşık değerlere sahip olduklarının göstergesidir (Günalay,1979: 1). Buna göre bir dönemden diğer bir döneme geçiş, her çocuk için farklılık gösterebilmektedir (Ak Mert, 2007: 44).

Duyusal motor dönemi 0-2 yaş arasını kapsamaktadır. İlk yıllarda bebeğin annesiyle kurduğu ilişki, onun diğer canlılarla kurduğu ilk ve anlamlı bağlantısını sağlar. Çocuk ölümü ancak annenin yaşayacağı duygularla hissedebilir. Anna Freud ve Dorothy Burlingham’ın İkinci Dünya Savaşı hava saldırıları sırasında yaptıkları bir çalışmada, sakin ve güven veren annelerin veya anne yerine geçen kişilerin çocuklarında psikolojik bir zarar olmadığını gözlemlemiştir. Dışarıda birçok ölüm varken annenin koruyuculuğu bu saptamayı desteklemektedir( Freud, 1967: 11). Ölüm bu yaşlarda doğrudan algılanamaz. Eğer anne ölürse, çocuk bunu hisseder, ama ne olduğunu anlayamaz (Yıldız, 2004: 132).

İşlem öncesi dönem 2-7 yaş arasını kapsamaktadır. Piaget’e göre bu dönemi kendi içinde sembolik dönem ya da kavram öncesi dönem (2-4 yaş) ve sezgisel dönem (4-7 yaş) olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Sembolik dönemde çocuklar ölümü, geçici ve geri döndürülebilir olarak yorumlarlar (Worden, 1991: 135). Bu dönemdeki çocuklar ben merkezlidir, kendilerini başkalarının yerine koyamazlar, dünyayı başkalarının açısından göremezler (Senemoğlu, 2005: 42). Çocuklar ancak ihtiyaçları karşılanmadığı zaman ölen kişinin yokluğunu hissederler. Çocuklar bu yaşlarda yetişkinler gibi ölüm kavramını anlayamaz (Yıldız, 2004: 133).

Sezgisel dönemde çocuk sorun çözebilir; ama soruları neden bu şekilde çözdüğünü açıklayamaz. Çocuk yarı mantıksal akıl da yürütebilir. Örneğin “Bulutlar neden hareket eder?” diye sorulduğunda “İnsanlar yürüyünce çekilirler” diye cevap verebilir. Ayrıca sınırlı yaşam deneyimleri nedeniyle bu dönem çocuklarında kalıp

yargılar görülür. Örneğin subayların, polislerin erkek olduklarını düşünmektedirler (Megep,2007: 34-35).

Animizm, Piaget'in çocukların cansız varlıkları canlı ve bilinçli olduklarını belirtmek için kullandığı bir terimdir. Örneğin çocuk, bir çiçeği koparttığında çiçeğin ağlayacağını ya da bitkilerin canının acıdığını düşünmektedir (Megep, 2007: 33). Animizm, çocukların yaşam ve ölüme dair kavrayışlarının gelişimi incelendiğinde başvurulan bir kavramdır (Safier, 1964; Akt. Stambrook ve Parker,1987: 152). Sonuçta işlem öncesi dönemde çocuk, ölümü sadece gözlerin kapalı olması, uzak bir yere gidilmesi gibi geçici bir durum ve geri dönülebilir olarak düşünmektedir (Slaughter, 2005: 180).

Somut işlemler dönemi 7-11 yaş arasını kapsamaktadır. Piaget'e göre somut işlemler dönemi, bilişsel gelişimin en temel dönemidir. Bu dönemde bir nesnenin görünümü değişse de sayı, miktar, ağırlık, hacim gibi belli özelliklerinin değişmemesi durumunun çocuklar tarafından algılandığı korunum kavramı kazanılmaktadır (Çaprı ve Çelikkaleli, 2005: 50). Başka bir ifadeyle, Piaget'e göre, korunum, çocuğun işlem öncesi dönem düşüncesindeki mantık dışı niteliğin değişerek yerini mantıklı, tutarlı, esnek, geçişli ve akılcı düşüncenin almasına olanak sağlar (Çaprı, 2005: 79). Bu dönemde çocuk geçmiş, şimdi ve gelecekle ilgili olarak zaman kavramını öğrenmiş ve kendi yaşamıyla ilişkilendirmeye başlamıştır. Zaman kavramının öğrenilmesi, ölüm kavramının anlaşılmasını kolaylaştırır. Eğer birisi ölürse artık çocuk onun bir daha geri dönemeyeceğinin farkındadır (Meadows, 1993: 128). Bu dönemde henüz ölüm kavramı kişiselleştirilmemiştir. Ölümü; melekler, iskeletler gibi canlandırma eğilimindedir. Çocuklar ölüm konularında ilgi göstermeye başlar (Yıldız, 2004: 135).

Çocuklar ikinci ve üçüncü sınıf düzeyinde mantıksal kurallar bütünüyle düşünebilirler. Piaget'nin bu döneme somut işlemler dönemi demesinin nedeni, çocuğun mantık yeteneklerini somut nesne ve yaşantılar üzerine uygulayabilmesidir. Çocuklar olayların nedenlerini açıklayabilmektedir (Dembo, 1991: Akt. Küçükkaragöz, 2003: 90). Bu dönemde çocuklar ben merkezilikten kurtulur ve Piaget'in dağılma dediği bir olay gerçekleşir. Çocuklar başkalarının da kendilerine göre düşüncelerinin olabileceğini anlamaya başlar (Bacanlı, 2002: 67). Sonuçta somut işlemler döneminde çocuk, tüm canlıların ölmesi gerektiğini bilir ve ölümün geri döndürülemez olacağını fark eder, ancak ölümün vücut dışında silahlar, mikroplar, kazalar sonucunda olduğunu



söyleyerek doğal yollardan ölümü algılayamaz. Bu şekilde ölüm algısına sahip olmasına rağmen, doğal yollar dışında gerçekleşen ölümlerin nedenini bilemez (Slaughter, 2005: 181).

Soyut işlemler dönemi 11 yaş ve üzerini kapsamaktadır. Soyut düşüncenin gelişmesiyle ölümü hayal etmek, onun için endişelenmek, karmaşık zihinsel etkinliği gerektirdiği için, ölüm kavramıyla farklı şekilde ilgilenmeye başlayan ergenlik döneminden, ölümün temel olarak biyolojik bir olay, yaşam çemberinin son aşaması olarak algılanan yetişkinlik dönemine (Sezer ve Saya, 2009: 157-158) kadar geniş bir yaş aralığını kapsar. Sonuç olarak soyut işlemler döneminde çocuk, yaşamsal fonksiyonların durmasıyla ölümün kaçınılmaz olduğunu, yaşam döngüsü içindeki tüm canlılar için ölümün evrensel olduğunu bilir ve yetişkin bir ölüm algısı görünür. Yetişkinlerin sahip olduğu ölüm algılarına soyut işlemler döneminde sahip olunur, çünkü bu dönem soyut ve biyolojik bilgileri yansıtır (Slaughter,2005: 181).

Vygotsky'nin bilişsel gelişim kuramı, çocuğun sosyal çevresinin bilişsel gelişiminde önemli bir rolü olduğunu ileri sürmüştür. Çocuklar, çevresindeki kişilerden ve onların sosyal dünyalarından öğrenmeye başlamaktadırlar. Çocukların kazandıkları kavramların, fikirlerin kaynağı sosyal çevreleridir. Çocuğun içinde yaşadığı çevre, kültür, ona sağlanan uyarıcıların türünü ve niteliğini belirler. O halde bilişsel gelişimin kaynağı, kişisel psikolojik süreçlerden önce insanlar ve kültür arasındaki etkileşimdir.

Vygotsky (1978-1986), çocuğun bilişsel gelişimini etkilemede yetişkin rolünün çok önemli olduğunu vurgular. Ona göre, çocuklar, yetişkinlerle ya da diğer çocuklarla işbirliği içinde birlikte çalıştıklarında bilişsel gelişimi beslerler. Birçok öğretim durumunda yetişkinler, çocukların düşünme ve problem çözme etkinliklerini kontrol ederler. Ancak bu kontrol, çocukların öğrendiklerini içselleştirmelerini sağlamalı, onları bağımsız düşünürler haline getirmelidir (Akt: Senemoğlu, 2005: 55-56). Çocuklar ölüme karşı bağımsızlıklarının olduğunu, küçüklerin ölmeyeceğini söyleyebilir ve ölümün yaşlılarda görüleceğini, yaşlılığın ise kendileri için çok uzakta olduğuna inanabilirler. Çocuklar bu inanışları çevresindeki yetişkinlerin söylemleri doğrultusunda edinmişlerdir (Kubler-Ross, 1997: 30). Bunun gibi savunma mekanizmaları ile büyüyen çocuklarda gerçekçi bir ölüm kavramı oluşması, dolayısıyla ölümü kabullenmeleri ve katlanmaları kolay bir durum değildir. Bu yüzden, çocukların ölüm konusundaki eğitimlerini veren uzmanlar, öğretmenler ve aileleri doğru eğitimin önemini

kavramalıdır (Hökelekli, 2008: 28). Çocuklardan ölümü gizlemek mümkün değildir ve aynı zamanda buna izin verilmemelidir. Çocuğun çevresindekilerin ölüm karşısındaki doğal davranışları, ölümle karşılaştığı zaman yaşanan şoku büyük oranda azaltabilir (Nagy, 1948: 27).

#### **2.1.4. VAROLUŞÇU KURAMA GÖRE ÇOCUKLARIN ÖLÜM ALGILARI**

Varoluşçu psikoloji ölümü, insanların içinde bulunduğu en büyük ikilem olarak açıklamaktadır. Bu görüşe göre insan isterse ölümü seçebilir ama istemese de ölümü yaşayacaktır. Bu yaklaşıma göre ölüm, varoluşun çözemediği fakat yaşamak zorunda olduğu, belki de yaşamın anlamının içinde saklı olduğu en büyük gizemdir (Akt. Tanhan, 2007: 3).

Genel olarak varoluşçu filozof ve psikologlar ölüm kaygısının, tüm insanların benliğinin derinliklerinde olan ve bireyin bilinç düzeyine ulaşmadan yaşanan, kaçınılmaz bir kaygı olduğunu ileri sürmüşlerdir. Yalom ise kaçınılmaz olanın ölüm kaygısı değil ölüm olduğunu savunmuştur. Yalom' a göre, ölüm ilk kaygı ve psikopatoloji kaynağıdır. Ölüm kaygısının varlığının, ölümden kaçma ve onu yadsıma davranışıyla ilişkili olduğunu ve ölüm kaygısıyla baş etme ve ondan kurtulmanın yolunun, ölümlle yüzleşmek, ölümü tanımak ve onu bilmek olduğunu belirtmiştir. Yalom, kişisel ölüm kaygıları ve altındaki dinamik süreçlerin, ölümlle ilgili fantezileri, inançları, yaşam tarzını ve seçimlerini etkilediğini vurgulamaktadır (Akt. Tanhan, 2007: 3)

Otto Rank, Karen Horney, Erich Fromm ve Helmut Kaiser gibi insancıl psikanalistlerin her biri, farklı zamanlarda, sonradan varoluşçu psikoterapinin temel temalarından biri olan ölüm konusunda görüşlerini ifade etmişlerdir. Ölüm bilincinin insan yaşamı üzerinde yapıcı etkileri olduğu anlayışının, varoluşçu psikolojinin de temeli olduğu görülmektedir. Varoluşçulara göre insan, doğduğunu ve bir gün öleceğini bilen tek canlıdır ve bu gerçek onu, anlamlı yaşayıp yaşamadığı konusunda kaygılandırır. Onlar için ölüm kavramı konuşulmaması gereken, yaşarken unutulması gereken bir durum değildir; aksine yaşama ışık tutan, yaşamın bir parçası, belki de yaratıcısı olarak görülmelidir. Ayrıca ölümden ya da acı yaratan her şeyden sürekli kaçınmanın, yaşamdan da kaçma ile sonuçlandığı üzerinde durmuşlardır (Sezer ve Saya, 2009: 152). Varoluşçu bakış açısına benzer biçimde, evrimsel psikoloji açısından ölüm olayına bakıldığında, doğal elenme sürecinde bireysel hayatta kalma çabası önemlidir

ve ölüm korkusu insanoğlunun bilişsel kapasitelerinin ürettiği düşünce ve fikirlerin sonucu olarak değerlendirilmiştir (Kirkpatrick ve Navarette, 2006: 291).

Varoluşçu yaklaşıma göre insanın içinde bulunduğu koşulların bazı temel boyutları vardır (Corey, 2005: 159);

- 1) Kendi farkındalığına varma kapasitesi,
- 2) Özgürlük ve sorumluluk alabilmek,
- 3) Bireyin kendi kimliğini oluşturması ve diğerleriyle anlamlı ilişkiler kurması,
- 4) Anlam, amaç, değerler ve hedeflerin araştırılması,
- 5) Yaşamın bir koşulu olarak kaygı,
- 6) Ölümün ve yok olmanın farkına varılmasıdır.

İnsanın ölümle ilgili kaygıları ve ölüm anksiyetesiyle başa çıkma şekilleri, anlaşılması kolay olan yüzeysel olgular değildir. Çocuğun incelenmesi insanoğlunun ölümle boğuşmasını hiç değişmemiş haliyle incelemek için eşsiz bir fırsat sunar. Varoluşçu psikanalist Yalom, kendi çalışmaları ve diğer çalışmalar sonucunda çocukların ölüm düşünceleriyle ilgili bazı sonuçlara ulaşmıştır. Bunlar (Yalom, 2011: 129);

1) Davranış bilimciler çocukların ölümle olağanüstü bir şekilde ilgili olduklarını fark ederler. Ölüm onlar için büyük bir gizemdir ve en önemli gelişimsel ödevlerden biri, çaresizlik ve yok olma korkularıyla başa çıkmaktır.

2) Çocukların ölüm kaygısı çok erken yaşlarda başlamaktadır.

3) Çocuklar ölümün farkında olma ve ölüm korkularıyla başa çıkmak için kullandıkları yöntemlerde belirli aşamalardan sırayla geçmektedir.

4) Çocukların başa çıkma taktikleri, her zaman inkâr temellidir.

Çocuklar 7-8 yaşına kadar, her insanın ölümlü olduğunu idrak edemez. Ölümsüz olunamayacağının farkına vararak kendi ölümlülüğünün kabul edilmesi, psikolojik olarak sağlıklı yaşamın bir ön koşuludur (Öztürk, 2010: 6). Küçük yaşlardaki çocuklar etraflarını saran ölümlülüğün işaretlerini ölü yapraklar, böceklerin ve hayvanların ölümü, ortadan kaybolan büyükanne ve büyükbabalar, yas tutan ebeveynler, çevreden gördükleri sıralanmış mezar taşları gibi unsurları ellerinde olmadan fark ederler.

Çocuklar yalnızca gözler, merak eder ve anne babalarının sunduğu örneği izleyerek sessiz kalırlar (Yalom, 2008: 11).

### 2.1.5. PSİKANALİTİK KURAMA GÖRE ÇOCUKLARIN ÖLÜM ALGILARI

Freud, ölümün göçmek, merhum gibi basitleştirilmiş sözcüklerle nitelendirildiğinin altını çizerek, gerçekte kimsenin kendisinin öleceğine inanmadığını ve bilincin sanki ölümsüzmüş gibi davrandığını belirtir. Bundan dolayı Freud ilk başlarda ölüm konusuna hiç değinmemişse de, daha sonra yaşam ve ölüm içgüdüleri - eros ve thanatos- kuramını ortaya koyarak ölümün insan üzerindeki etkisini vurgulamıştır; bunu da “Yaşamın gayesi ölümdür” sözüyle özetlemiştir (Bauman, 2000: 84).

Psikanalitik kurama göre, insan doğuştan iki eğilimle dünyaya gelir. Bunlar yaşam (Eros) ve ölüm (Thanatos) içgüdüleridir. Yaşam içgüdü, insanın yaşama coşkusunu yansıtır ve açlık, susuzluk, cinsellik dürtülerini içerir. Freud, yaşam içgüdülerini harekete geçiren enerjiye “libido” adını verir. Ölüm içgüdü ise insandaki yıkıcı, yok edici eğilimleri içerir. “Yaşamın amacı ölümdür.” diyen Freud, her insanda bilinç düzeyine çıkmamış bir ölme isteğinin olduğunu düşünür (Carel, 2006: 13-15). Yani herkes bilinç dışında kendi ölümlülüğünün farkındadır (Freud, 1957: 280).

Psikanalitik araştırmacılar, ölümün çocukların algılamakta zorluk yaşayacağı duygusal bir konu olduğunu ifade eder (Maurer, 1966: 37). Freud ve Rank çocuklarda ilk ölüm düşüncesinin yalnız bırakılma sonucu ortaya çıktığını söyler. Yani çocuğun ölüm düşüncesiyle yaşadığı ilk kaygı “ilk ayrılık anına” denk gelir. Yapılan araştırmalar sonucunda, çocukların büyük çoğunluğunun evlat edinilmiş olmaktan dolayı korku ve kaygı içinde oldukları bulunmuştur (Tanhan, 2007: 33).

Psikanalitik araştırmacılara göre küçük çocukların ölümü anlama ve kabullenme kapasiteleri, onların bilişsel ve duygusal olgunluk düzeyi ile sınırlıdır. Onlara göre çocuklar, ölümle ilgili olarak gereksiz kaygı gösterebilirler ve bu kaygıları genellikle, ölümün biyolojik boyutunu algılayamamalarından kaynaklanır (Slaughter ve Griffiths, 2007: 531). Bu noktada ölüm kavramının birey tarafından farklı yaşam dönemlerinde algılanışı ve konunun bireye açıklanma biçiminin önemi ortaya çıkmaktadır (Sezer ve Saya, 2009: 154).

### 2.1.6. BİR İLETİŞİM ARACI OLARAK RESİM

Projektif teknikler açık-seçik olmayan uyarıcılara karşı bireylerin gösterdiği kişisel ve sübjektif tepkilere dayanan yöntemlerdir. Projektif testlerde uyarıcı olarak, resimlerden de yararlanılmaktadır (Özgüven, 2003: 324). Freud'a göre, çocuğun resim çalışması, bilinçaltında yatan istek ve korkulardan büyük ölçüde etkilenir. Ama bu arzuların anlatımı sembolik veya gizli olabilir. Bilinçaltında yatan istek ve duyguların resimde saklanmış biçimde de olsa anlatıldığı, resimde tehlikeli olabilecek ve bastırılmış olarak tanımlayabileceğimiz duyguların zararsızca dışarı dökülebileceğini söyler (Yavuzer, 2011: 26). Çocukların resimleri hem kendi iç dünyalarını hem de dış dünyaya ilişkin algılarını yansıtmaktadır (Bayraktar ve Sayıl, 1988: 80). Bu nedenle çocuklar duygu ve düşüncelerini dışa vuran bir iletişim dili olarak resimlerini kullanabilir (Serin, 2003: 86).

Resim, psiko-pedagojik açıdan çocuğu araştırmacıya tanıtmaya yarayan bir ölçüt olduğu gibi, onun zeka, kişilik, yakın çevre özellikleriyle iç dünyasını yansıtmaya yarayan bir ifade aracı olarak büyük bir önem taşır. Belirli kas olgunluğuna eriştikten sonra her çocuk, resim yapabilir (Yavuzer, 2011: 12). Çocuklar resimleriyle olaylar hakkındaki duygu, düşünce ve görüşlerini dile getirmektedir. Çocuk için resim, yalın bir anlatım aracıdır. Resim çocuğun düşünme dilidir. Çocuk, resim yoluyla dünyayı bize, kendi açısından ve en kestirme yoldan, özentisiz ve yalın bir anlayışla verir (Şener, 2010: 47). Resim yapma aktivitesi, çocukta rahatlamayı sağlar. Çocukta bağımsız olma duygusunu geliştirir, iç huzuru sağlayarak mutlu olmasına neden olur. Çocuklara hazırlanan huzurlu çalışma ortamı içinde, bazen çok uzun sürede, bazen de kısa sürede yaptığı resimlerine, dış dünya ve iç dünya arasında kuracağı ilişki sonrası, düşündüklerini kâğıda yansıtır. Böylece çocuklar kendi çizdikleri resimlerle, olayları nasıl yorumladıkları, sahip oldukları değer, norm ve kurallara ilişkin iç dünyalarını dışa vururlar (Serin, 2003: 87; Ersoy ve Türkkkan, 2010: 99).

## 2.2. İLGİLİ ARAŞTIRMALAR

Bu bölümde yurt dışında ve yurt içinde yapılmış ulaşılabilen ilgili araştırmaların bulgularına özet olarak yer verilmiştir.

### 2.2.1.Yurt Dışında Yapılmış İlgili Araştırmalar

Var olan alan yazın incelendiğinde, konu ile ilgili araştırmaların yetersizliği dikkat çekmektedir. Araştırmalar incelendiğinde ise sınırlı araştırmaların eski yıllarda yapılmış olması ve ulaşılabirliklerinin güç olması dikkat çekmektedir. Bu bölümde öncelikle yurt dışında yapılmış olan araştırma konusuyla doğrudan ilgili araştırmaların bulgularına ve sonrasında araştırmaya yol gösterici olarak yararlanılan ölüm kavramının alt bileşenleri konusunda yapılan araştırmaların bulgularına özet olarak yer verilmiştir.

Hunter ve Smith (2008), çocukların ölüm algılarının gelişiminde bilişsel yetenek, yaş ve ölüm deneyimi ile anne iletişiminin etkilerini incelemiştir. Araştırmada çocuklara iki seçenekli 4, annelerinden de 16 soruya cevap vermeleri istenmiştir. 48-96 ay arasında değişen 37 çocuk ve anneleri ile çalışılmıştır. Araştırmanın sonucunda çocukların ölüm algılarında yaş, bilişsel gelişim ve ölüm deneyiminin etkisinin olduğu sonucu bulunmuştur. Fakat çocukların ölüm algılarının gelişimiyle anne iletişimi arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır.

Tamm ve Granqvist (1995) çalışmasında, çocukların resimlerine yansıyan ölüm algılarındaki niteliksel farklılıkları ve ölüm algılarında cinsiyetin etkisini incelemişlerdir. İsveç'in küçük bir kasabası olan Boden'de yaşayan 213 kız 218 erkek olmak üzere toplam 431 çocuk çalışmaya katılmıştır. Çocuklardan ölüm denilince düşündüklerini çizmeleri söylenmiştir. Araştırma fenomenografik yöntemle göre analiz edilmiştir. Araştırma sonuçlarında 3 üst, 10 alt kategori belirlenmiştir. Bu kategorilerin yaş ve cinsiyet ile ilişkili oldukları bulunmuştur. Biyolojik ölüm algıları daha çok küçük yaşlardaki çocuklar tarafından, metafizik ölüm algıları ise daha çok büyük yaşlardaki çocuklar tarafından ifade edilmiştir. Erkeklerin kızlardan daha fazla şiddet içerikli ölüm algılarına sahip olduğu ve kişisel ölüm algılarının daha çok olduğu bulunmuştur. Kızlar, erkeklerden daha fazla ölümü duygusal olarak tasvir etmiştir.

Jozefowski (1983), çocukların ölüm anlayışlarını incelediği çalışmasında üç soruya cevap bulmaya çalışmıştır. Bunlar; 5-9 yaş arasındaki çocukların ölüm anlayışlarının ne olduğu, bu anlayışları etkileyen değişkenlerin neler olduğu ve

çocukların ölüm anlayışları ile değişkenler arasında bir ilişki olup olmadığı sorularıdır. Çalışmada projektif teknikler içinde yer alan çizim yöntemi kullanılmıştır. Çocuklara ölüm denilince akıllarına geleni çizmeleri istenmiş ve sonra resim hakkında birebir görüşülmüştür. Araştırmaya yaşları 5 ile 9 arasında değişen 311 çocuk katılmıştır. Sonuçta çocukların ölüm anlayışları 8 kategoriye ayrılmış ve en çok hayvan ölümlerinin (n=91) yer aldığı kategori resmedilmiştir. Bu anlayışı etkileyen değişkenler 10 kategoriye ayrılmış ve çocukların verdiği cevaplara göre resmedilenler en çok kendi gözlemleri olduğunu söylemiştir.

McIntire, Angle ve Struempfer (1972) çocuk ve gençlerdeki ölüm kavramlarını araştırmışlardır. Yaşları 5 ile 18 arası değişen dini okullarda ve hastanelerde kalan 598 çocukla çalışılmıştır. Ölümün kesinliği, nasıl görüldüğü ve nedeni sorgulanmıştır. Sonuçta, ölümden sonra bir hayvanın bedeninin insan bedenine göre ne olduğu konusunda daha gerçekçi düşünüldüğüne ulaşılmıştır. 13 ile 16 yaşları arasındaki gençlerin %20'si öldüğünde bilincin hala açık olacağını, %60'ı ruhsal olarak hayatın devam edeceğini, %20'si ise her şeyin tamamen duracağını düşündüklerini söylemişlerdir. Dini eğitimin etkili olduğu bulunmuştur. Artan yaşla beraber hayatın basit olmadığı, ruhani hayatın ölümden sonra da devam edeceği düşüncesi olduğu bulunmuştur.

Bu alanda ilk çalışmalardan birisi de Nagy (1948)'nin çocukların ölüm kavramına ilişkin görüşlerini incelediği araştırmadır. Çocukların ölüm hakkındaki görüşleri resim çizimleri, yazılı kompozisyonlar ve bire bir görüşmelerden oluşan üç farklı yöntem araştırmada kullanılmıştır. Araştırmaya 3 ile 10 yaşları arasındaki 378 çocuk katılmıştır. Elde edilen bulgulara göre, çocuklardaki ölüm kavramının gelişimi 3 farklı dönemde ele alınmıştır. 3 ile 5 yaş arasındaki çocuklar ölümü geçici bir durum olarak algılamaktadır. 5 ile 9 yaş arasındaki çocuklar ise ölümü kişiselleştirmektedir. Bu yaş grubundaki çocuklar ölümün varlığını anlasalar bile, kendi ölümlerini algılayamamaktadır. 9 ve üzeri yaş grubunda bulunan çocuklar ise yetişkinlerin sahip olduğu gerçek ölüm algılarına sahip oldukları bulunmuştur.

Çocukların farklı gelişim aşamalarında ölüm algılarını kavramsallaştırmalarını anlamak için resimleri kullanan en eski çalışmalardan biri de Schilder ve Wechsler (1934)'in çalışmasıdır. Yaşları 5 ile 14 arasında değişen Amerikalı çocuklardan ölümle ilgili bir dizi resim çizmeleri ve bu resimler ile ilgili sorulara cevap vermeleri

istenmiştir. Çocukların ölüm algılarıyla inançları arasında güçlü bir ilişki bulunmuştur. Savaş, kaza, cinayet ve diğer şiddet içeren olaylar çocukların çoğunlukla resmettikleri ölüm algılarıdır.

Alan yazın incelendiğinde, çocuklardaki ölüm algılarının belirlenmesi ve gelişimini ölüm kavramının alt bileşenleri açısından inceleyen araştırmalarla daha sık karşılaşılmaktadır. Bundan sonraki bölümde ölüm kavramının alt bileşenleri açısından çocuklardaki ölüm algılarını inceleyen ulaşılabilen araştırmaların bulgularına özet olarak yer verilmiştir.

Fadul (2008) çocuklara; ölümün evrenselliği, işlevselliği, kaçınılmazlığı ve ölümden fonksiyon kaybı, ölümün ciddiliği hakkında sorular sorarak, çocukların ölüm algılarını incelemeye çalışmıştır. Araştırmaya Filipinlerin 16 farklı bölgesinden 3-16 yaşları arasında 2400 çocuk katılmıştır. Yapılandırılmış görüşme formu kullanılarak çocuklar ile bire bir görüşülmüştür. 6 yaşından küçük çocuklara canlı ve cansız resimler gösterilerek, ayrımı yapabilenler araştırmaya dahil edilmiştir. Sonuçta, 4-5 yaşındaki çocuklar, ölümün işlevsizliği ve geri döndürülemez olması hakkındaki sorulara büyük oranda yetişkinler ile benzer cevaplar vermişlerdir. Ancak 6-10 yaşları arasında cevapları değişmiş ve yetişkinlerden çok farklı cevaplar vermişlerdir. 12 yaş ile birlikte, sorulan sorulara verilen cevaplar tekrar yetişkinlerin cevaplarıyla benzerlik göstermiştir. Araştırmacı ayrıca ölümün algısal haritasını belirlemeye çalışmıştır.

Lee, Lee ve Moon (2008), çocukların ölüm algılarında ölüm eğitiminin etkilerini incelediği araştırmasında, çocukların ölüm algılarını keşfetmeye çalışmıştır. Araştırma Kore'deki bir anaokulunda 5-6 yaşlarındaki 80 çocukla yürütülmüştür. Araştırmada görüşme tekniği kullanılmış ve her bir çocukla bire bir görüşülmüştür. Deney ve kontrol grupları oluşturulmuş ve 11 eğitim durumu araştırmacılar ve uzmanlar tarafından belirlenerek deney grubuna uygulanmıştır. Kontrol grubu hiçbir eğitimden geçirilmemiştir. İki grup arasındaki farkları belirlemek için t testi kullanılmıştır. Eğitim sonrası çocuklar ile tekrar görüşülmüş ve ölümün geri döndürülemez olması, nedensellik, yaşlılık, sonluluk ve ölümün kaçınılmazlığı kategorilerinde anlamlı olarak deneysel grubun puanları yüksek bulunmuştur. Araştırmada ayrıca çocuklara doğru ölüm eğitiminin nasıl verilebileceği de tartışılmıştır.

Brent, Lin, Speece, Dong ve Yang (1996) 4-16 yaşları arasında Amerikalı ve Çinli çocuklardan oluşan bir örnekleme evrensellik, geri döndürülemez olma ve



işlevsizlik alt boyutlarının gelişimini araştırmışlardır. 262 Çinli, 215 Amerikalı 477 çocuk araştırmaya katılmıştır. Araştırmada kültürel faktörlerin bu belirsiz kavramlara etkileri ve genel ölüm anlayışına etkileri tartışılmaktadır. Bulgular sonucunda artan yaşla birlikte her iki kültürde de çocukların verdikleri cevapların daha belirsizleşmeye başladığı ve kültürün etkisiyle inançlara göre doğal olmayan cevapların verildiği bulunmuştur. Verilen cevaplarda iki konu öne çıkmıştır. Birincisi doğal ve doğal olmayan düşünceler, ikincisi yaşam ve ölüm arasındaki sınır hakkında belirsizliktir. Evrensellik alt kavramının anlaşılması, iki kültürde de aynı zamanda olmuştur. Ama Çinli çocuklar ölümün geri döndürülemez olma ve işlevsizliği boyutlarında Amerikalı çocuklardan daha doğru anlayışlara sahip oldukları bulunmuştur.

Mahon (1993) araştırmasında kardeş kaybı yaşamış çocukların ölüm algılarını; ölümün son olması, kaçınılmazlığı ve evrenselliği boyutları açısından düzeylerini incelemiştir. Yaşları 5 ile 12 arasında değişen kardeş kaybı yaşamış 29 çocuk ile yürütülen araştırmada görüşme tekniği kullanılmıştır. Araştırmacı kardeş kaybı yaşamış 29 çocuk ile karşılaştırma grubu oluşturmuş ve yaş, ırk, cinsiyet ve sosyo-demografik düzey bakımından iki grubu karşılaştırmıştır. Araştırma bulguları sonucunda kardeş ölümünü deneyiminin, doğru bir ölüm algısı gelişmesinde etkisinin çok fazla olmadığı bulunmuştur. 5 yaşındaki çocukların %45.7'sinin, 6-7 ve 8 yaşındaki çocukların %60'ının, 10 yaşındaki çocukların %90'ının ve 9-11 ve 12 yaşındaki çocukların %100'ünün doğru bir ölüm anlayışına sahip oldukları saptanmıştır.

Speece ve Brent (1992) çocukların ölüm anlayışına ilişkin yapmış oldukları araştırmada, çocukların önce ölümün evrenselliğini, daha sonra ölen bir kişinin bir daha geri dönemeyeceği kavramını ve en son olarak da vücut fonksiyonlarının artık işlemeyeceğini anladıklarını ortaya koymuşlardır. Ancak çocukların bu kavramları bile tam olarak anlayabilmeleri için yüksek düzeyde bilişsel yeteneklere sahip olmaları gerekiyor. Örneğin çocuklar önce, vücut fonksiyonlarının durmasıyla ilgili olarak hareket edememe ve konuşamamayı, daha sonra da düşünememe ve hissedememe kavramlarını anlamaktadırlar. Bu durum da çocukların önce somut fikirleri, daha sonra da soyut fikir ve kavramları anlayabildiklerini göstermektedir. Araştırmacılar, çocukların 10 yaşına gelinceye kadar, yeterli bir ölüm anlayışına ulaşamadıklarını, zira onların bireysel prensipleri tam kavramlarla birleştirmeye muktedir olmadıklarını belirtmişlerdir.

Jay, Grenn, Johnson, Caldwell ve Nitschke (1987) araştırmalarının amaçlarını a) sağlıklı çocuklar ile kanser hastası çocuklar arasındaki ölüm algılarındaki farkı araştırmak ve b) onkoloji servisindeki hastalıktan veya benzer nedenlerle ölüm ile önceki ölüm deneyimlerinin ölüm algılarına etkileri araştırılmak olarak açıklamaktadır. Araştırmaya 3-16 yaşları arasındaki 32 kanser ve 32 sağlıklı çocuk katılmış ve araştırmada görüşme tekniği kullanılarak yapılandırılmış görüşme formu ile bulgular toplanmıştır. Bulgular sonucunda, sağlıklı çocukların kanserli çocuklardan daha doğru bir ölüm algıları olduğu, onkoloji grubu içinde 3-6 yaş arasındaki ölüm deneyimine sahip olan çocuklar evrensellik, kişisel ölüm ve geri dönülemez olma kavramlarını algılamalarının daha olası olduğu bulunmuştur.

Kane (1979), ölüm kavramının gelişimi ve doğasını belirlemek ve bu kavramlara deneyimin ne derecede etkisinin bulunduğunu bulmak için çocukların ölüm algılarını incelemiştir. Araştırmaya orta sosyoekonomik düzeyden yaşları 3-12 arasında değişen 122 beyaz kız ve erkek çocuk katılmıştır. Araştırmada yapılandırılmamış görüşme formu kullanılmış ve çocuklarla bire bir görüşülmüştür. Sonuçlar řu şekilde belirtilmiştir. a) Çocukların ölüm algılarını araştırma öncesinde önerilen bileşenlerin oluşturduğu bulunmuştur. b) Çocukların her bir bileşeni anlamalarındaki gelişim hiç yoktan, eksik anlama ve tam olarak anlamaya doğrudur. c) Çocukların ölüm algılarının gelişiminde yaş önemli bir etkidir. d) Ölüm deneyimine sahip olma ile ölüm algılarının daha hızlı gelişmesi arasındaki ilişki sadece 6 yaş ve daha küçük çocuklarda görülmüştür. e) Çocuklarda ölüm algılarının gelişimi Piaget'in söylediği gibi sadece üç aşamayla açık bir şekilde bağlantılıdır. Bunlar; işlem öncesi, somut işlemler ve soyut işlemler dönemidir.

White, Elsom ve Prawat (1978), çocukların ölüm algılarını gelişimsel açıdan incelediği araştırmasında ölümün evrenselliği, geri döndürülemez olması ve bedensel olarak tüm işlevlerinin sonlanmasını incelemiştir. Aralarındaki ilişkiye bakabilmek için kontenjan tabloları oluşturulmuş ve ki kare analizine başvurulmuştur. Araştırmaya anasınıfından dördüncü sınıfa kadar 170 çocuk katılmıştır. Görüşme tekniği kullanılan araştırmada, çocuklara yaşlı bir kadın hakkında hikaye okunmuş ve sonrasında da bire bir her çocukla görüşme yapılmıştır. Yaşlı kadını iyi biri gibi gösteren ve kötü biri gibi gösteren 2 çeşit hikâye okunmuştur. Sonuçta büyük çoğunlukla çocukların ölümün

evrenselliğini anladıkları ama ölümün geri döndürülemez olması ve bedensel olarak tüm işlevlerin sonlanması bileşenlerinin, çocukların bilişsel gelişim aşamalarıyla oldukça ilişkili olduğu bulunmuştur. Çocuklar ölüm hakkında farklı şekildedeki hikâyelere farklı cevaplar verebilmektedir.

Childers ve Wimmer (1971) çalışmasında 4 ile 10 yaş arasındaki 75 çocuğun ölümün evrenselliği ve ölümün geri döndürülemez olma durumu hakkındaki farkındalıklarını incelemiştir. Araştırmada görüşme tekniği kullanılmış ve yapılandırılmış bir görüşme formu ile çocuklarla bire bir görüşülerek bilgi elde edilmiştir. Yaş ile çocukların sorulara verdiği yanıtlar arasındaki ilişkiye, kontenjan tabloları oluşturulduktan sonra ki-kare analizi ile bakılmıştır. Sonuçta ölümün evrenselliğinin yaş ile birlikte sistematik bir şekilde arttığı fakat ölümün geri döndürülemez olma durumunun 10 yaşına kadar algılanamadığı bulunmuştur.

### **2.2.2. Türkiye’de Yapılmış İlgili Araştırmalar**

Alan yazın incelendiğinde, konu ile ilgili Türkiye’de yapılmış araştırmaların eksikliği dikkat çekmektedir. Konu ile doğrudan ilgili bir araştırmanın olmadığı görülmüştür. Fakat araştırmanın seyrine yol gösterici olması bakımından ulaşılabilen ilgili araştırmaların bulgularına aşağıda özet olarak yer verilmiştir.

Akpınar (1988) tarafından yüksek lisans tezi olarak hazırlanan "Dokuz yaş ilkökul çocuklarında ölüm kavramının incelenmesi" isimli araştırmada, genel olarak çocukluk psikolojisi ve ölüm kavramıyla ilgili özet bilgiler verildikten sonra, çocuklardaki ölüm kavramı, bu kavramla ilişkili olduğu düşünülen geri döndürülemez olma, işlevsizlik ve evrensellik kavramlarıyla birlikte incelenmiştir. Akpınar (1988), araştırmasının temel problemi, ele alınan yaş grubunda ölüm kavramının kazanılmasında sosyo-kültürel düzey ve cinsiyetin etkili olup olmadığını tespit etmek şeklinde belirlemiştir, araştırmasını üst sosyo-ekonomik düzeyden 44, orta sosyo-ekonomik düzeyden 43 ve alt sosyo-ekonomik düzeyden 26 (n=113) dokuz yaş çocuğu ile gerçekleştirmiştir. Araştırmada, çocuklara anne-babalarının sağ olup olmadıkları sorularak onların ölümle ilgili bir deneyime sahip olup olmadıkları tespit edilmeye çalışılmıştır. "Birisinin ölüp ölmediğini nasıl anlarsın?" sorusuyla geri döndürülemez olma ve "Sence ölmeyecek bir kişi var mı?" sorusuyla da ölümle ilgili evrensellik kavramlarının kazanılması tespit edilmeye çalışılmıştır. Araştırmadan elde edilen sonuçlara göre; ölümle ilgili alt kavramların kazanılmasında cinsiyet faktörünün önemli

bir etken olmadığı, ancak sosyo-ekonomik düzeyin bazı kavramların kazanılmasında etkili olabileceği tespit edilmiştir. Bu düzeyin en belirgin şekilde, ölümle ilgili kavramlardan evrensellik kavramını etkilediği görülmüştür. Zira denekler, evrensellik kavramıyla ilgili olarak sosyo-ekonomik düzey açısından karşılaştırıldığında, üst ve orta sosyo-ekonomik düzey ilköğretim çocuklarının, başarı oranları arasında önemli bir fark bulunmazken, bu iki seviye alt sosyo-ekonomik düzeyde bulunan çocuklarla karşılaştırıldığında önemli farklar tespit edilmiştir.

Koytak (2008) tarafından yüksek lisans tezi olarak hazırlanan “7-11 yaş grubundaki çocuklarda ölüm kavramı ve ölüm kaygısının araştırılması” isimli çalışmada ebeveynlerin çocuklarıyla ölüm hakkında kurdukları iletişimin niteliği ile çocukların ölümü kavrayış düzeyleri ve yaşadıkları ölüm kaygısı arasındaki ilişki incelenmiştir. Araştırmaya yaşları 7 ile 11 arasında değişen 67 çocuk ve çocukların anne ve babaları katılmıştır. “Çocuklarda ölüm kavramına ilişkin görüşme formu” kullanılarak çocukların ölüm kavramını anlayış düzeylerini öğrenmek, “ölüm hakkında iletişim ölçeği” kullanılarak ebeveynlerin çocuklarıyla ölüm hakkında iletişim kurma becerilerini değerlendirmek amaçlanmıştır. Araştırmanın bulguları sonucunda, çocukların ölüm kavrayışları ve yaş arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Ölüm kavramına ilişkin alt kavramlardan sadece geri döndürülemez olma alt kavramı ve yaş arasında anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir. Nedensellik alt kavramının ise en zor edinilen alt kavram olduğu bulunmuştur. Çocuklarda ölüm kaygısının varlığı tespit edilmekle birlikte yaş ve ölüm kaygısı düzeyleri arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Ebeveynlerin çocuklarıyla ölüm hakkında iletişim kurma becerileri ile çocuklarının ölüm kavrayış düzeyleri arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir.

## BÖLÜM III

### YÖNTEM

Bu bölümde araştırmanın modeli, araştırma kapsamına giren bireyler, veri toplama teknikleri ve verilerin analiz yöntemine yer verilmiştir.

#### 3.1. Araştırma Modeli

Bu araştırmada karma araştırma yöntemlerinden açıklayıcı model kullanılmıştır. Karma yöntem araştırmalarının neden gerekli olduğu olay ve olguların karmaşık ve çok boyutlu olmasına dayanmaktadır. Buna göre olay ve olgular basit ve tek boyutlu değildir ve onları algılamak için çoklu yöntemler kullanılmalıdır. Özellikle sosyal bilimlere ait problemlerin anlaşılabilmesi için farklı yöntemlerin bir arada kullanılması gereklidir. Karma yöntem yaklaşımına göre her olay ve olgunun hem nitel hem de nicel boyutu vardır. Eğer gerçek, bütüncül ve zengin bir çerçevede anlamak isteniyorsa, gerçeğin hem nicel hem de nitel boyutunun incelenmesi gerekir (Yıldırım ve Şimşek, 2013: 351). Bu nedenle araştırmada söz konusu karma araştırma modellerinden biri olan “açıklayıcı desen” kullanılmıştır. Açıklayıcı desen iki aşamadan oluşur ve bu desenin amacı, nicel yöntemle toplanan verilerin nitel yöntemle toplanan verilerle desteklenmesi, açıklanması ya da örneklendirilmesidir (Creswell, Plano Clark, Gutmann ve Hanson, 2003; Akt. Yıldırım ve Şimşek, 2013: 357). Dolayısıyla bu çalışmada nicel araştırma yöntemlerinden betimsel tarama modeline dayalı olarak toplanan verilerden ve nitel veri toplama yöntemi olarak; çocuk resimleri ve görüşme formundan yararlanılmıştır (*öğrenci görüşme ve bilgi formu* için bkz. Ek 2). Çocuk resimleri belli eğitimsel olguları anlamada, yorumlamada veya değerlendirmede güçlü bir araştırma aracı olarak kullanılmaktadır (Akbulut ve Saban, 2012: 22). Bu çalışmada ise, çocukların ölüm algılarını belirlemek için çocukların “ölüm”den ne anladıklarını resmetmeleri istenmiş ve daha sonra görüşme tekniği kullanılarak çocuklara bir takım sorular yöneltilmiştir.

#### 3.2. Araştırma kapsamına giren çalışma grubu

Bu araştırmada, araştırmacının Diyarbakır ve Kastamonu Rehberlik ve Araştırma Merkezinde çalıştığı sırada yürüttüğü incelemeler sırasında toplanan bilgilerden yararlanılmıştır. Araştırmada sınırlandırılmış evren kullanılmaktadır. Buna

çalışma evreni (Arseven, 1993: 92) de denilmektedir. Çalışma evreni ulaşılabilen evrendir. Araştırmalar, çalışma evreni üzerinde yapılmakta olup sonuçları da yalnızca bu sınırlı evrene genellenmesi kaçınılmazdır (Karasar, 2004: 110). Bu araştırmanın çalışma grubunu Kasım 2011- Ekim 2012 tarihleri arasında Diyarbakır, Eskişehir ve Kastamonu illerindeki bağımsız anaokulları ve ilköğretim okullarındaki yaşları 5 ile 12 arasında değişen çocuklar oluşturmaktadır.

Araştırmanın örnekleme amaçlı örnekleme yöntemlerinden “kolay ulaşılabilir durum örnekleme” kullanılarak seçilmiştir. Bu örnekleme yönteminin seçilmesi araştırmaya hız ve pratiklik kazandırmıştır. Araştırma örneklemini; Kasım 2011- Ekim 2012 tarihleri arasında Diyarbakır, Eskişehir ve Kastamonu illerindeki bağımsız anaokulları ve farklı ilköğretim okullarındaki yaşları 5 ile 12 arasında değişen 257 çocuk oluşturmaktadır.

Araştırma kapsamına alınacak katılımcıların belirlenebilmesi için çocukların öğretmenleriyle (sınıf ve resim öğretmenleri ile okul müdür ve müdür yardımcıları) araştırmanın amacı hakkında bilgilendirme toplantıları yapılmıştır. Bu ön değerlendirme sürecinde, çocukların dil gelişimleri açısından kendilerini ifade edebilecek düzeyde olan öğrenciler belirlenmesi, kronik bir rahatsızlığı ve bedensel engeli olan öğrencilerin elenmesi gerçekleştirilmiş ve araştırmanın kapsamına uygun olarak kendisini ifade edebildiği düşünülen öğrencilerin belirlenmesi sağlanmıştır. Araştırma kapsamına uygun öğrenciler belirlendikten sonra bu çocukların araştırmaya katılabilmeleri için velileri bilgilendirilmiş ve onlardan izin alınmıştır (*Veli izin belgesi* için bkz. Ek 1). Bu kapsamda, 85’i (%33,07) Kastamonu ilinden; 86’sı (%33,46) Eskişehir ilinden; 86’sı (%33,46) Diyarbakır ilinden olmak üzere toplamda 257 çocuk çalışma grubuna dâhil edilmiştir.

Aşağıda araştırma kapsamına alınan çocukların yaş ve cinsiyetlerine göre frekans ve yüzdeler dağılımlarına yer verilmiştir.

Tablo 2

*Araştırmaya Katılan Çocukların Yaş ve Cinsiyete Göre Dağılımı*

Yaş	Cinsiyet					
	Kız(f)	%	Erkek(f)	%	Toplam(f)	%
5 yaş	9	3.5	10	3.89	19	7.39
6 yaş	20	7.78	21	8.17	41	15.95
7 yaş	14	5.44	16	6.22	30	11.68
8 yaş	25	9.73	26	10.12	51	19.84
9 yaş	19	7.39	21	8.17	40	15.56
10 yaş	18	7	16	6.22	34	13.23
11 yaş	11	4.28	10	3.89	21	8.17
12 yaş	10	3.89	11	4.28	21	8.17
<b>Toplam</b>	<b>126</b>	<b>49</b>	<b>131</b>	<b>51</b>	<b>257</b>	<b>100</b>

Tablo 2' de görüldüğü gibi araştırmaya katılan çocukların 126'sı (%49) kız; 131'i (%51) erkektir; 19'u (%7,39) 5 yaşında; 41'i (%15,95) 6 yaşında; 30'u (%11,68) 7 yaşında; 51'i (%19,84) 8 yaşında; 40'ı (%15,56) 9 yaşında; 34'ü (%13,23) 10 yaşında; 21'i (%8,17) 11 yaşında ve 21'i (%8,17) 12 yaşındadır.

Aşağıda her bir il genelinde araştırmaya katılan çocukların yaş ve cinsiyete göre frekans ve yüzdelik dağılımlarına yer verilmiştir.

Tablo 3

*Kastamonu İlinden Araştırmaya Katılan Çocukların Yaş Ve Cinsiyetlerine Göre Dağılımı*

Yaş	Cinsiyet				Toplam(f)	
	Kız(f)	%	Erkek(f)	%		
5 yaş	3	3.52	4	4.7	7	8.23
6 yaş	6	7.05	7	8.23	13	15.29
7 yaş	5	5.88	5	5.88	10	11.76
8 yaş	8	9.41	9	10.58	17	20
9 yaş	6	7.05	7	8.23	13	15.29
10 yaş	6	7.05	5	5.88	11	12.94
11 yaş	4	4.7	3	3.52	7	8.23
12 yaş	3	3.52	4	4.7	7	8.23
<b>Toplam</b>	<b>41</b>	<b>48.23</b>	<b>44</b>	<b>51.76</b>	<b>85</b>	<b>100</b>

Tablo 3' de görüldüğü gibi Kastamonu ilinden araştırmaya katılan çocukların 41'i (%48,23) kız; 44'ü (%51,76) erkektir; 7'si (%8,23) 5 yaşında; 13'ü (%15,29) 6 yaşında; 10'u (%11,76) 7 yaşında; 17'si (%20) 8 yaşında; 13'ü (%15,29) 9 yaşında; 11'i (%12,94) 10 yaşında; 7'si (%8,23) 11 yaşında; 7'si (%8,23) 12 yaşındadır.

Tablo 4

*Eskişehir İlinden Araştırmaya Katılan Çocukların Yaş Ve Cinsiyetlerine Göre Dağılımı*

Yaş	Cinsiyet				Toplam(f)	
	Kız(f)	%	Erkek(f)	%		
5 yaş	3	3.48	3	3.48	6	6.97
6 yaş	7	8.13	7	8.13	14	16.28
7 yaş	5	5.81	5	5.81	10	11.63
8 yaş	8	9.3	9	10.46	17	19.76
9 yaş	7	8.13	7	8.13	14	16.28
10 yaş	6	6.97	5	5.81	11	12.79
11 yaş	4	4.65	3	3.49	7	8.13
12 yaş	4	4.65	3	3.49	7	8.13
<b>Toplam</b>	<b>44</b>	<b>51.2</b>	<b>42</b>	<b>48.8</b>	<b>86</b>	<b>100</b>

Tablo 4'de görüldüğü gibi Eskişehir ilinden araştırmaya katılan çocukların 44'ü (%51,2) kız; 42'si (%48,8) erkektir; 6'sı (%6,97) 5 yaşında; 14'ü (%16,28) 6 yaşında;



10'u (%11,63) 7 yaşında; 17'si (%19,76) 8 yaşında; 14'ü (%16,28) 9 yaşında; 11'i (%12,79) 10 yaşında; 7'si (%8,13) 11 yaşında; 7'si (%8,13) 12 yaşındadır.

Tablo 5

*Diyarbakır İlinden Araştırmaya Katılan Çocukların Yaş Ve Cinsiyetlerine Göre Dağılımı*

Yaş	Cinsiyet				Toplam(f) %	
	Kız(f)	%	Erkek(f)	%		
5 yaş	3	3.48	3	3.48	6	6.97
6 yaş	7	8.13	7	8.13	14	16.28
7 yaş	5	5.81	5	5.81	10	11.63
8 yaş	8	9.3	9	10.46	17	19.76
9 yaş	7	8.13	7	8.13	14	16.28
10 yaş	6	6.97	5	5.81	11	12.79
11 yaş	4	4.65	3	3.49	7	8.13
12 yaş	4	4.65	3	3.49	7	8.13
<b>Toplam</b>	<b>44</b>	<b>51.2</b>	<b>42</b>	<b>48.8</b>	<b>86</b>	<b>100</b>

Tablo 5'de görüldüğü gibi, Diyarbakır ilinden araştırmaya katılan çocukların 41'i (%47,67) kız; 45'i (%52,33) erkektir; 6'sı (%6,97) 5 yaşında; 14'ü (%16,28) 6 yaşında; 10'u (%11,63) 7 yaşında; 17'si (%19,76) 8 yaşında; 13'ü (%15,11) 9 yaşında; 12'si (%13,95) 10 yaşında; 7'si (%8,13) 11 yaşında; 7'si (%8,13) 12 yaşındadır.

### 3.3. Veri toplama işlemi

Araştırmanın verileri 2011 yılının Kasım-Aralık aylarında, 2012 yılının Mart, Nisan, Mayıs ve Ekim aylarında toplanmıştır. Uygulama öncesi 41 çocuk ile ön değerlendirme çalışması yapılmış ve daha doğru bir uygulamanın nasıl olabileceği sorusuna cevap aranmıştır. Bu değerlendirme sonucunda araştırmaya katılacak çocuklar, birbirlerinden etkilenmemeleri için oturma düzenlerine dikkat edilerek önceden hazırlanmış boş bir sınıfa alınmıştır. Çizim yapabilmeleri için gerekli materyaller sağlanmıştır. Çocukların çizimlerinde kullanacakları materyal (kara kalem,sulu boya, pastel boya vs.) konusunda sınırlama yapılmamıştır. Jozefowski (1983)'nin çalışmasında olduğu gibi Çocuklara "Ölüm nedir?", "Ölüm denilince aklınıza ne/neler geliyor?" soruları sorularak resim çizmeleri istenmiştir. Daha sonra çocuklarla bire bir görüşülmüştür (*Bilgi ve görüşme formu* için bkz. Ek 2). Bu görüşmede çocuklara çizdikleri resimlerde ne anlatmak istedikleri sorulmuş ve kendi resimlerini

yorumlamışlardır. Aynı zamanda görüşme anındaki konuşmalardan araştırma ile ilgili kısımlar görüşme formuna yazılmıştır.

### **3.4. Verilerin analizi**

Resimlerin analizinde, çocukların betimlemeleri dikkate alınarak araştırmacı tarafından yorumlar yapılmıştır. Çocukların resimlerde kullandığı figürler, semboller, dikkate alınarak, onların resimlerinde ne anlatmak istedikleri betimlenmeye, yorumlanmaya çalışılmıştır. Resimlerle ilgili araştırmacı tarafından yapılan yorumlarla ilgili resim analizi konusunda uzman olan üç öğretim üyesinin görüşlerine de başvurulmuştur.

Araştırmada temalar belirlendikten sonra (*Temaların belirlenme aşamaları için bkz. 3.4.1. ile 3.4.5. arası*), araştırmanın alt problemleri doğrultusunda frekans (f) ve yüzdelik (%) tabloları oluşturulmuştur. Verilerin analizinde, SPSS 15. paket programı kullanılarak oluşturulan bu tablolardan (frekans ve yüzdelik tabloları) yararlanılmıştır

#### **3.4.1.Tema güvenilirliği**

Araştırmanın güvenilirliği için resimlerin ve görüşme formundan elde edilen bulguların kategori edilmesi amacıyla güvenilirlik ayrı ayrı hesaplanmıştır. Uzman geçerliği sağlamak için, resimler ve görüşme dökümleri, araştırmacı dışında üç ayrı öğretim elemanı tarafından incelenerek ayrı ayrı temalar oluşturulmuştur. Daha sonra bu temalar karşılaştırılarak ortak temalar belirlenmiştir. Tema güvenilirliği, Güvenirlik =  $\frac{\text{Görüş Birliği}}{\text{Görüş Birliği} + \text{Görüş Ayrılığı}} \times 100$  formülü kullanılarak (Miles ve Huberman, 1994; Akt. Ersoy ve Türkkan, 2010: 100) hesaplanmıştır. Buna göre, üç araştırmacının yapmış olduğu kodlamalar arasındaki tutarlılık resimler için .83; bilgi edinilen kaynak için ise .86 olarak belirlenmiştir.

#### **3.4.2.Verilerin Kodlanması**

Bu araştırmada veriler kodlanmadan önce, kuramsal desteğe ve benzer çalışmalara dayalı olarak bir kod listesi çıkarılmıştır (*Kuramsal desteğe ve benzer çalışmalara dayalı olarak hazırlanan kod listesi için bkz. Ek 3* ). Kodlama devam ederken karşılığı olmayan bazı kodlar çıkarılmış, ihtiyaç duyulan bazıları da eklenmiştir. Tüm veriler bu şekilde kodlandıktan sonra, bir kod listesi oluşturulmuş ve

bu liste verilerin incelenmesinde ve organize edilmesinde anahtar liste görevini görmüştür. Bu araştırmada daha önceden kuramsal desteğe ve benzer çalışmalarda belirlenen kavramlara göre ve analizler sırasında ihtiyaç duyulan kriterlere göre kodlamalar yapılmıştır.

### **3.4.3. Temaların bulunması**

Bu aşamada, araştırmacı tarafından belirlenen kodlar, benzerlik ve farklılıklar dikkate alınarak, birbiriyle ilişkili olabilecek kodlar bir araya getirilerek temalar oluşturulmuştur. Ör: Doktor, hemşire, hastane vb. seklinde belirlenen kodlar birbiriyle ilişkisi göz önüne alınarak tıbbi öğeler başlığı altında toplanmıştır. Böylece ortaya çıkarılan kodlar belirli başlıklar altında birbiriyle ilişkili olanları bir araya getirecek şekilde tematik kodlamalar seklinde bir araya getirilmiş olup tablo aşağıda verilmiştir. Tıbbi öğeler, dini öğeler, doğa olayları vb. gibi (bkz.Tablo 6).

### **3.4.4. Resimlerden oluşturulan kodlar ve temalar**

Araştırma kapsamında çocukların çizdiği her bir resim incelenerek uygun kodlar ve temalar belirlenmiştir. Çocukların ölüm algılarına yönelik çizdikleri her bir resmin kodu ve teması aşağıda tablo halinde belirtilmiştir.

Tablo 6

*Çocukların Çizdikleri Resimlere Göre Ölüm Algıları Kodları ve Temaları*

Kodlar ve Temalar
Tıbbi öğeler
1- Doktor, hemşire çizenler 2- Hastane, acil servis, ambulans çizenler 3- Ameliyat anını yansıtanlar, sedye çizenler
Dini öğeler
1- Cami, imam, Kur'an-ı Kerim çizenler 2- Tabut, cenaze töreni, mezar, mezarlık çizenler 3- Cennet, cehennem, melek, şeytan, Azrail çizenler
Doğa olayları
1- Ölü ağaç, ölü yaprak, ölü çiçek çizenler 2- Yıkılmış evler, enkaz alanları gibi deprem olayını çizenler, sel baskını çizenler
Yaşam olayları
1- Ünlü bir devlet adamının kaybını çizenler, Anıtkabir çizenler 2- Şehit, şehit cenazeleri çizenler
Sembolik öğeler
1- Hayal ürünü olan canavarlar çizenler, çizgi film karakterlerini çizenler 2- İskelet, iskeletler çizenler
Şiddet
1- Silah, kurşun, kan, ceset çizenler 2- Cinayet olayını çizenler 3- Gasp olayını, bilerek çıkarılan yangın olayını çizenler 4- Kan davası olayını çizenler 5- Terör olayını çizenler 6- İntihar olayını çizenler 7- Kaza, trafik kazası çizenler

Tablo 6'da görüldüğü gibi çocukların çizdikleri resimler tıbbi, dini, doğa olayları, yaşamsal algılar, sembolik öğeler ve şiddet temalarına ayrılmıştır.

### **3.4.5. Çocukların ölüm kavramı algısında bilgi edindikleri kaynaklara ilişkin oluşturulan kodlar ve temalar**

Araştırma kapsamında her bir çocuğa "Ölümün çizdiğin resimdeki gibi olduğunu kim söyledi/nereden gördün?" sorusu sorulmuştur. Bu sayede çocukların ölüm kavramı

algılarının hangi kaynaklardan etkilendikleri belirlenmeye çalışılmıştır. Çocukların ölüm kavramı algılarında bilgi edindikleri kaynaklara ilişkin oluşturulan kod ve temalar aşağıda tablo halinde belirtilmiştir.

Resim 18’de 9 yaşındaki Mehmet, babasının işten eve dönerken önünü silahlı bir adamın kestiğini ve bütün paralarını aldığını söylüyor. “Hırsız polisler tanımasın diye maske takmış, babamda kim olduğunu bilmiyor” diyerek resmini anlatmıştı. Mehmet’e “Ölümün çizdiğin resimdeki gibi olduğunu kim söyledi/nereden gördün?” sorusu sorulmuştur. Mehmet bu olayın babasının başından geçtiğini, eve geldiğinde annesiyle konuşurken duyduğunu söylemiştir. Bu nedenle Mehmet’in verdiği cevap çocukların ölüm kavramı algısında bilgi edindikleri kaynaklara ilişkin oluşturulan kod listesinde “anne ve/veya baba” ‘nın yer aldığı “aile” temasında yer almıştır.

Tablo 7

*Çocukların Ölüm Kavramı Algısında Bilgi Edindikleri Kaynaklara İlişkin Oluşturulan Kod ve Temalar*

Kodlar ve Temalar
Televizyon
1- Çizgi film
2- Haberler
3- Dizi veya filmler
Eğitim
1- Öğretmenler
2- Dersler ve/veya ders kitapları
Aile
1- Anne ve/veya baba
2- Abi ve/veya abla
3- Akrabalar
Gözlemler
1- Yaşamında karşılaştığı ve/veya şahit olduğu durumlar
Hayal etmek
1- O anda aklına gelenin yansıtıldığı durumlar ve/veya bilgi edinilen kaynaktan emin olunamadığı durumlar
Dini kaynaklar
1- İmamlar
2- Kur’an kursları
Diğer
1- Arkadaşlar
2- Komşular

Tablo 7’de görüldüğü gibi, çocukların ölüm kavramı algısında bilgi edindikleri kaynaklara ilişkin oluşturulan temalar televizyon, eğitim, aile, gözlemler, hayal etmek, dini kaynaklar ve diğer şeklidir.

## BÖLÜM IV

### BULGULAR

Bu bölümde araştırmanın alt amaçları doğrultusunda verilerin analizi sonucunda elde edilen bulgulara ve çocukların ölüm algılarını yansıttıkları resim örneklerine yer verilmiştir. Birinci bölümde; araştırmaya alınan 5-12 yaş aralığındaki çocukların ölüm algısını resim aracılığıyla ifade ediş biçimleri doğrultusunda oluşturulan temalara ait çocukların çizdiği örnek resimlere yer verilmiştir (Bkz. 4.1.). İkinci bölümde ise araştırmanın alt problemleri doğrultusunda elde edilen bulgulara frekans (f) ve yüzdelik (%) tabloları oluşturularak yer verilmiştir (Bkz. 4.2.).

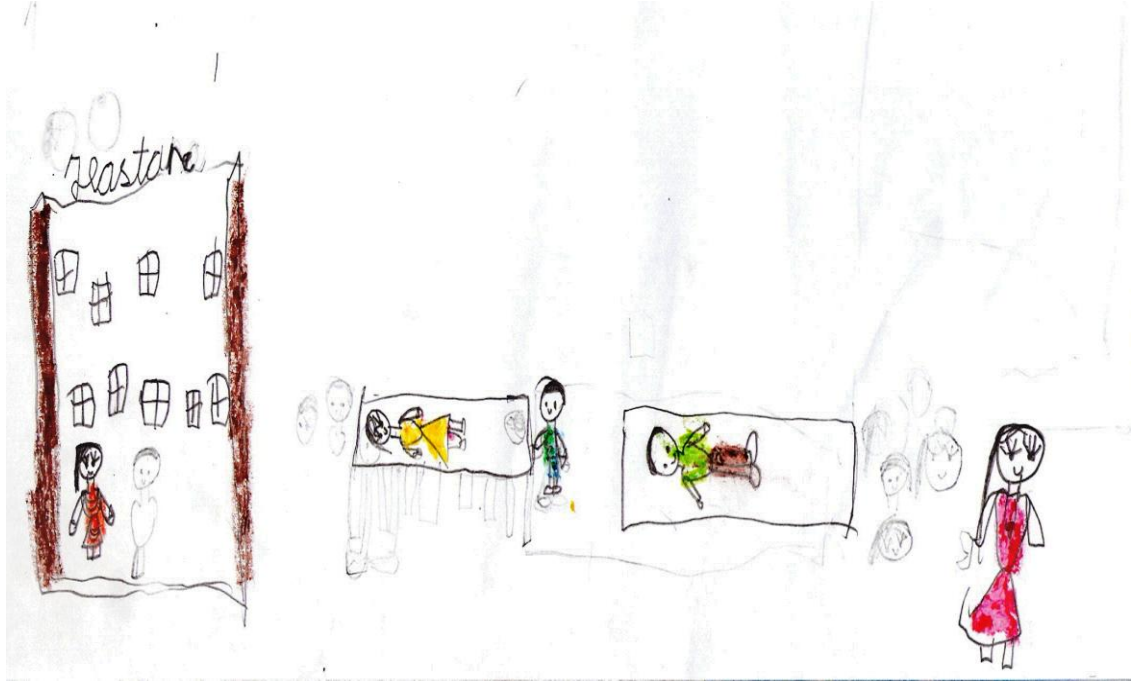
#### 4.1. Çocukların ölüm algılarını yansıttıkları resim örnekleri

##### 4.1.1. Tıbbi öğeler temasına ilişkin resim örnekleri



Resim 1

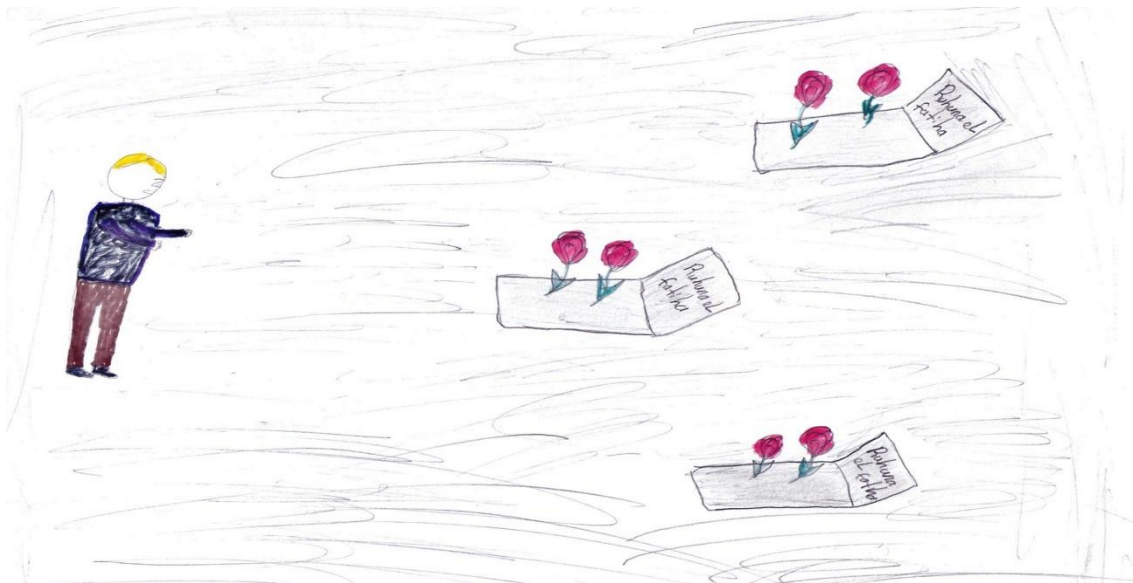
Resim 1’de 7 yaşındaki Nermin (Kız, Eskişehir), “Hastalanan kişilerin acil hastaneye geldikleri an” ı çizdiğini söylemiştir. Burada doktorların bazı hastaları iyileştirdiğini fakat bazılarının ise öldüğünü anlatmıştır. Resimde hastane, doktor, hastalar, sedye ve hasta yakınları vardır.



Resim 2

Resim 2’de 8 yaşındaki Sinem (Kız, Kastamonu), “Ninemi babam hastaneye götürdü ve hastanede yer olmadığı için dışarıda yatmış yer bulununcaya kadar, hemşirelerde nineme yer arıyorlar ama ninem öldü” diyerek resmini anlatmıştır. Yalnız başına yatakta yatan kişinin doktor yetişemediği için öldüğünü söylüyor. Resimde hastane, hastalar ve doktor vardır.

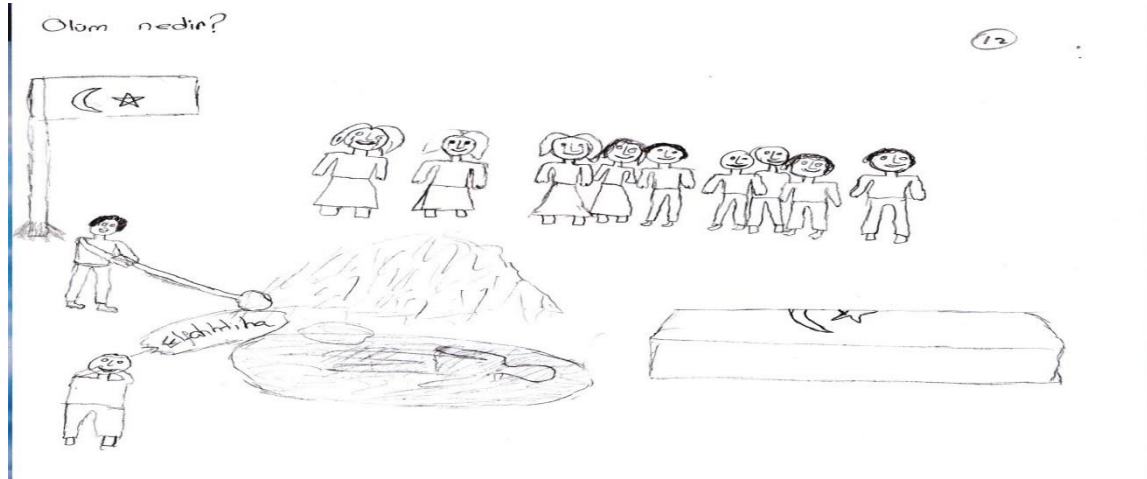
#### 4.1.2. Dini öğeler temasına ilişkin resim örnekleri



Resim 3

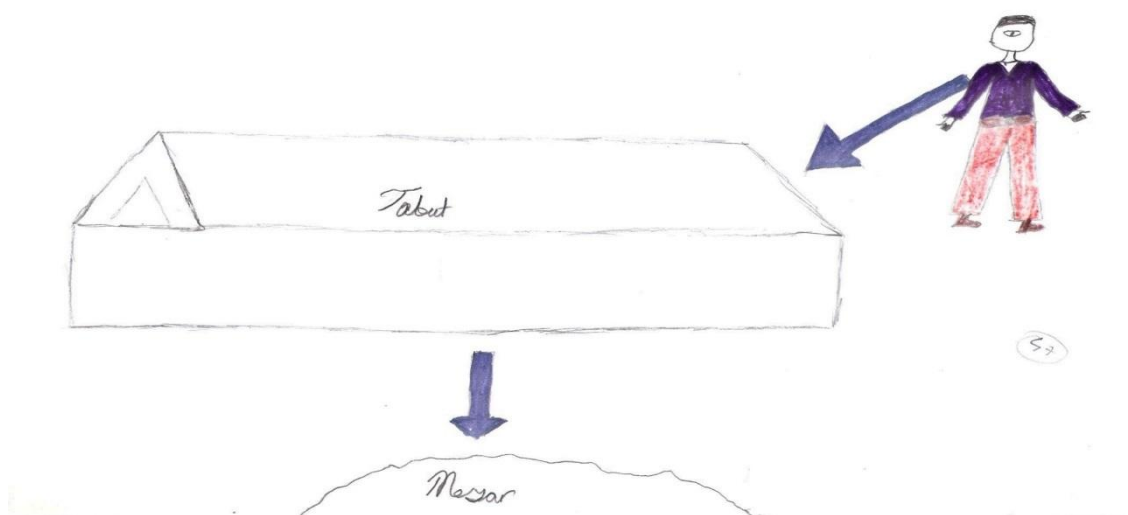


Resim 3’de 12 yaşındaki Gamze (Kız, Eskişehir), “Dedem ve ninenim mezarlarına çiçek götürüyorum, onlara dua ediyorum” diyerek çizdiği resmi anlatıyor. Mezarlık çizdiğini ve burada başkalarının da olduğunu söylüyor. Resimde mezarlık, mezar taşları ve dua eden bir çocuk vardır.



Resim 4

Resim 4’de 12 yaşındaki Özgül (Kız, Diyarbakır) ise, “Ölen birisini mezarlığa gömüyorlar ve yakınları da dua ediyor” diyerek resmini anlatıyor. Erkeklerin imamla beraber cenaze namazı kıldığını ve ölen kişiyi toprağın içine koyduktan sonra herkes sırayla üzerine kürekle toprak attığını anlatarak resmini yorumluyor. Resimde imam, tabut ve ölen kişinin yakınları vardır.



Resim 5

Resim 5’de 12 yaşındaki Salih (Erkek, Eskişehir), “Yaşayan biri zamanı geldiğinde ölür. Sonra onu tabuta koyarlar ve mezarlığa götürürler. Toprağı kazıp onu

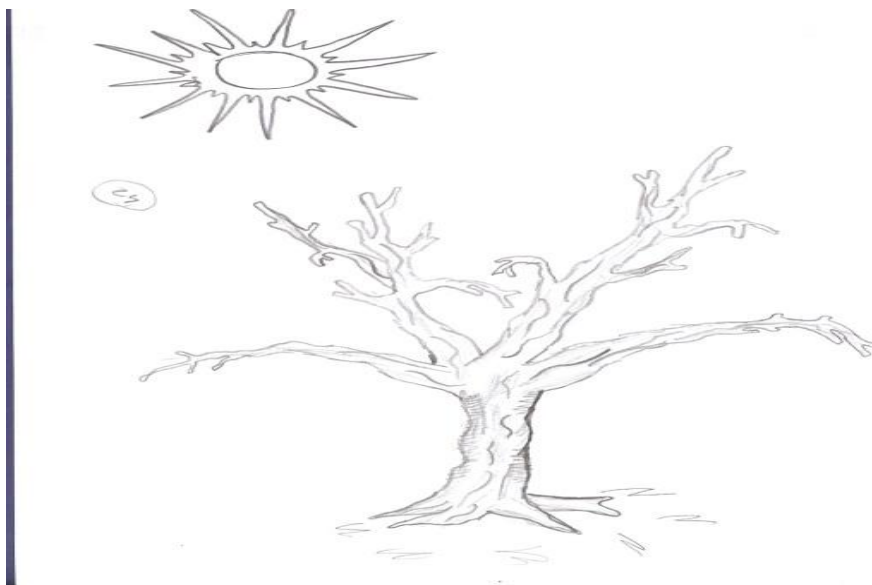
içine koyarlar ve artık adam yok olmuştur” diyerek resmini anlatıyor. Öğrenci kendisine göre yaşam döngüsünün nasıl sonlandığını oklarla göstermektedir. Resimde ölüyü temsil eden bir adam, tabut ve kazılmış bir mezar vardır.



Resim 6

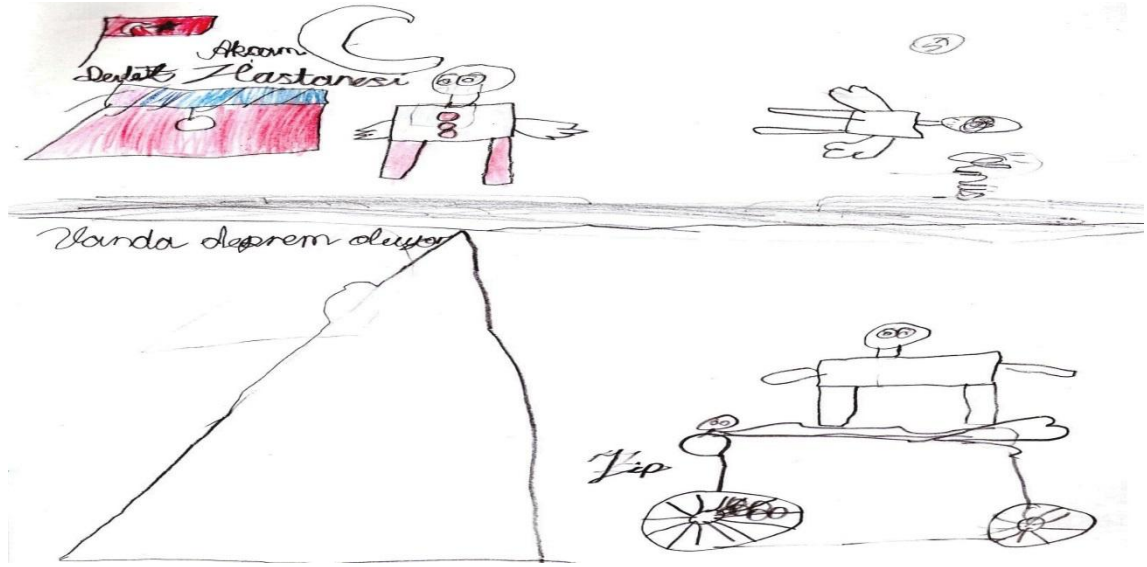
Resim 6’da 9 yaşındaki Hasan (Erkek, Diyarbakır) ise, “Bir kişi ölürse cennet veya cehenneme gider. İyi birisiyse cennete gider ve güzel bir evi olur. Kötülük yapmışsa cehennemde ateşte yanar” diyerek resmini anlatıyor. Resimde cennet, cehennem algısı yer almaktadır.

#### 4.1.3. Doğa olayları temasına ilişkin resim örnekleri



Resim 7

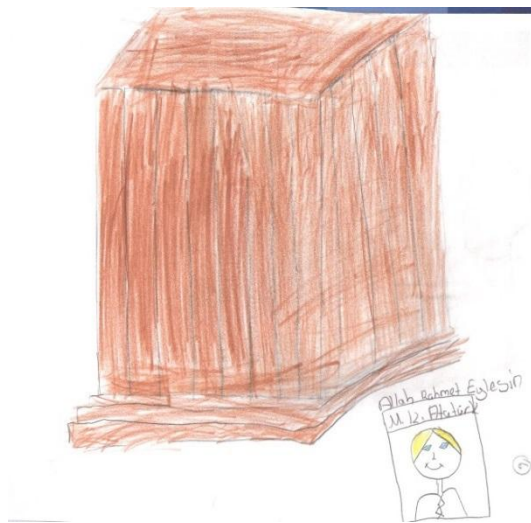
Resim 7’de 8 yaşındaki Mert (Erkek, Kastamonu), “Yaprakları dökülmüş, ölmekte olan bir ağaç” çizdiğini söyleyerek resmini anlatıyor. Sadece insanların ölmediğini, ağaçlarında zamanı geldiğinde ölebileceğini söylüyor.



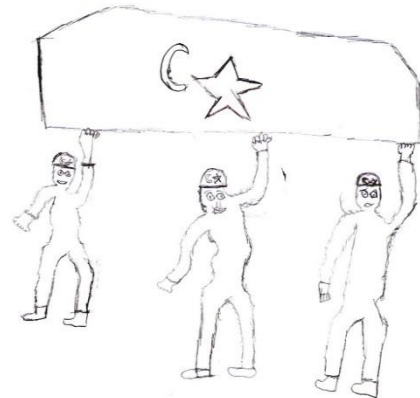
Resim 8

Resim 8’de 7 yaşındaki Cem (Erkek, Eskişehir) ise, “Van’da deprem oldu ve orada birçok kişi öldü, evleri yıkıldı. Oradaki insanların evleri, hastaneleri artık çadırdan” diyerek resmini anlatıyor.

#### 4.1.4. Yaşam olayları temasına ilişkin resim örnekleri



Resim 9

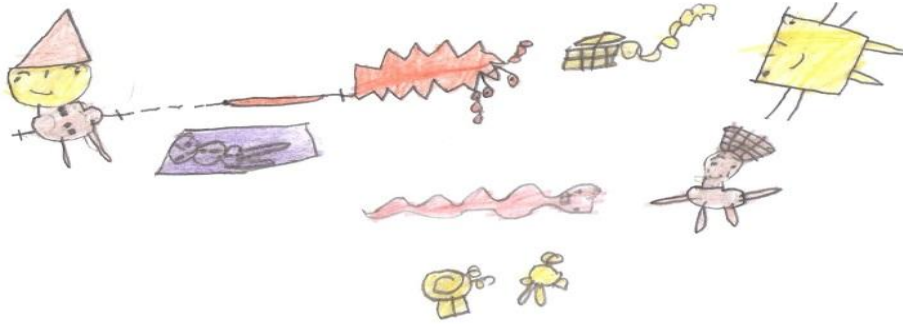


Resim 10

Resim 9’da 10 yaşındaki Ayşe (Kız, Kastamonu), “Ölüm denilince aklıma ilk Atatürk geliyor, onu çok seviyorum” diyerek resmini anlatıyor. Resimde Atatürk portresi ve Anıtkabir çizilmiştir.

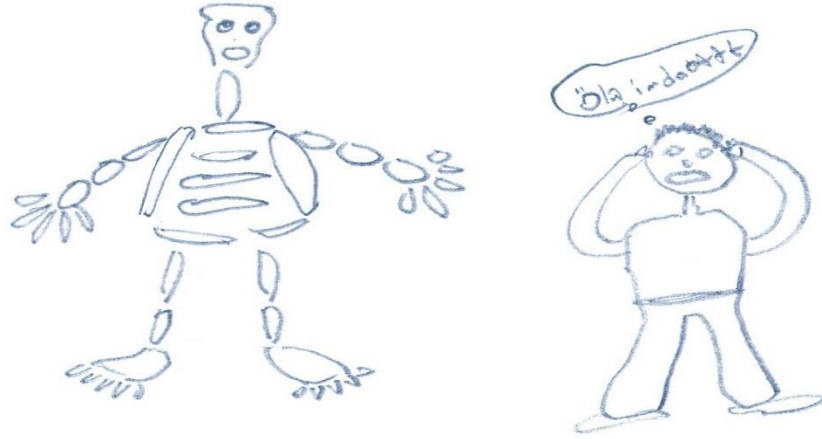
Resim 10’da 11 yaşındaki Kemal (Erkek, Eskişehir) ise, “Şehit olan asker omuzlarda son yolculuğuna uğurlanıyor” diyerek resmini anlatıyor. Resimde askerler ve Türk bayrağına sarılmış tabut çizilmiştir.

#### 4.1.5. Sembolik öğeler temasına ilişkin resim örnekleri



Resim 11

Resim 11’de 6 yaşındaki Murat (Erkek, Diyarbakır), çizgi film karakterlerinin olduğu bir resim çiziyor ve ölen çizgi film karakterlerini konuşurarak öcünü alacağını söylüyor. Resimde birçok çizgi film karakteri ve ölen bir karakter çizilmiştir.



Resim 12

Resim 12’de 6 yaşındaki Ahmet (Erkek, Kastamonu), iskelet çizdiğini ve sokaklarda dolaşarak çocukları korkuttuğunu söyleyerek resmini anlatıyor.

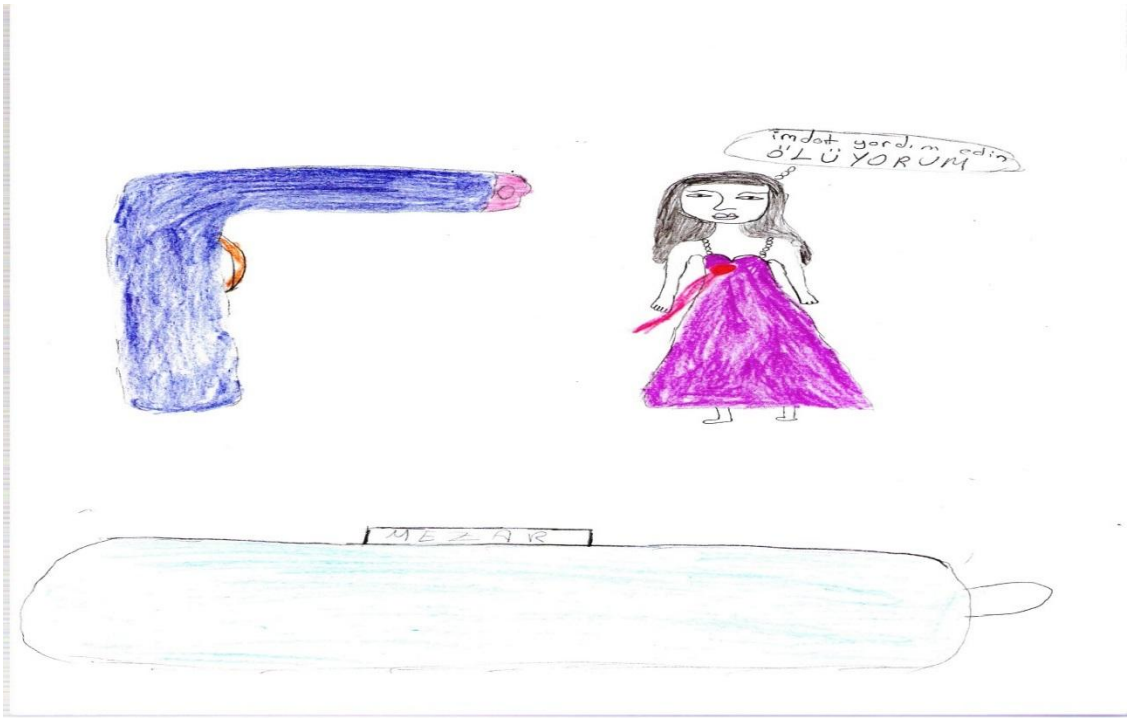
#### 4.1.6. Şiddet temasına ilişkin resim örnekleri



Resim 13

Resim 13’de 7 yaşındaki Mustafa (Erkek, Diyarbakır) ise, “bunların arasında kan davası var. Birbirlerini vuruyorlar” diyerek resmini anlatıyor. Resimde 2 kişi birbirini silahla vururken çizilmiştir.





Resim 14

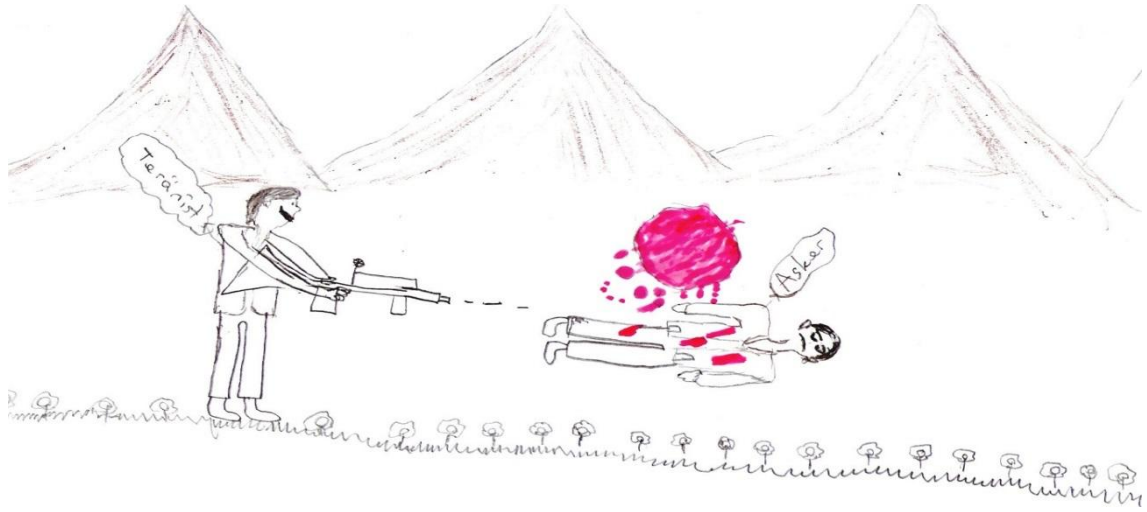
Resim 14’de, 11 yaşındaki Hale (Kız, Diyarbakır) ise, “Kız baskılara dayanamayıp kendini vuruyor ama ölmek istemiyor” diyerek resmini anlatıyor. Resimde büyük bir silah, mezar ve kurşun yarası olan bir kız çizilmiştir.



Resim 15

Resim 15’de 6 yaşındaki Kerem (Erkek, Kastamonu), “Evi birileri yakıyor ve içinde çocuklar var” diyerek resmini anlatıyor. Evin içinde birilerinin olduğunu ve

öldüklerini anlatarak resmini yorumluyor. Resimde alevler içerisinde kalmış bir ev çizilmiştir.



Resim 16

Resim 16'da 12 yaşındaki Celal (Erkek, Diyarbakır) ise, resimdeki iki karakteri "terörist" ve "asker" olarak belirtiyor. "Terörist dağda evindeyken, asker onu evinden atmaya çalışıyor ama terörist onu öldürüyor" diyerek resmini anlatıyor. Resimde elinde silah olan bir terörist, kanlar içinde yerde yatan bir asker çizilmiştir.



Resim 17

Resim 17’de 7yaşındaki Meryem (Kız, Eskişehir), “Okuldan çıktıklarında annesini dinlemeyen çocuk kırmızı ışıktaki geçiyor ve ona araba çarpıyor, annemizi hep dinlemeliyiz” diyerek resmini anlatıyor. Resimde kaza geçiren çocuğun annesinin acı duyduğunu söylüyor.



Resim 18

Resim 18’de 9 yaşındaki Mehmet (Erkek, Diyarbakır), babasının işten eve dönerken önünü silahlı bir adamın kestğini ve bütün paralarını aldığını söylüyor. “Hırsız, polisler tanımasın diye maske takmış, babamda kim olduğunu bilmiyor” diyerek resmini anlatıyor.

Yukarıda örnekleri de verilmiş olan resimler çocukların ölüme ilişkin algılarını yansıtmaktadır. Araştırmada çizilen resimler sonrasında çocuklara “Ölümün çizdiğin resimdeki gibi olduğunu kim söyledi/nereden gördün?” sorusu sorulmuş verilen cevaplar ve görüşmeden elde edilen verilere ilişkin kodlar ve temalar aşağıda belirtilmiştir.



## 4.2. Araştırmanın alt problemlerine ilişkin bulgular

### 4.2.1. Farklı cinsiyetteki çocukların ölüm algısını resim aracılığıyla ifade ediş biçimlerine ilişkin bulgular

Tablo 8’de farklı cinsiyetteki çocukların çizdikleri resimlere göre ölüm algıları temalarının frekans ve yüzdeler dağılımlarına yer verilmiştir.

Tablo 8

*Farklı Cinsiyetteki Çocukların Çizdikleri Resimlere Göre Ölüm Algıları Temalarının Frekans ve Yüzdeler Dağılımları*

Cinsiyet		Ölüm Algısı temaları						
		<i>Tıbbi Öğeler</i>	<i>Dini Öğeler</i>	<i>Doğa Olayları</i>	<i>Yaşam Olayları</i>	<i>Sembolik Öğeler</i>	<i>Şiddet</i>	<i>Toplam</i>
<i>Kız</i>	<i>f</i>	11	58	10	8	2	37	126
	<i>%</i>	8.7	46	7.9	6.3	1.6	29.4	100
<i>Erkek</i>	<i>f</i>	7	57	6	10	4	47	131
	<i>%</i>	5.3	43.5	4.6	7.6	3.1	35.9	100
<i>Toplam</i>	<i>f</i>	18	115	16	18	6	84	257
	<i>%</i>	7	44.7	6.2	7	2.3	32.7	100

Tablo 8’de görüldüğü gibi, kız çocukların 11’i (%8.7), erkek çocukların 7’si (%5.3), toplamda çocukların 18’i (%7) tıbbi öğeler; kız çocukların 58’i (%46), erkek çocukların 57’si (%43.5), toplamda çocukların 115’i (%44.7) dini öğeler; kız çocukların 10’u (%7.9), erkek çocukların 6’sı (%4.6), toplamda çocukların 16’sı (%6.2) doğa olayları; kız çocukların 8’i (%6.3), erkek çocukların 10’u (%7.6), toplamda çocukların 18’i (%7) yaşam olayları; kız çocukların 2’si (%1.6), erkek çocukların 4’ü (%3.1), toplamda çocukların 6’sı (%2.3) sembolik öğeler; kız çocukların 37’si (%29.4), erkek çocukların 47’si (%35.9), toplamda çocukların 84’ü (%32.7) şiddet temalarına ilişkin resimler çizmiştir.

#### 4.2.2. Farklı cinsiyetteki çocukların ölüm kavramı algısında bilgi edindikleri kaynaklar açısından değerlendirilmesine ilişkin bulgular

Tablo 9’da farklı cinsiyetteki çocukların ölüm kavramı algısında bilgi edindikleri kaynaklara ilişkin temaların frekans ve yüzdeler dağılımlarına yer verilmiştir.

Tablo 9

##### *Farklı Cinsiyetteki Çocukların Ölüm Kavramı Algısında Bilgi Edindikleri Kaynaklara İlişkin Temaların Frekans ve Yüzdeler Dağılımı*

Cinsiyet	Ölüm kavramı algısında bilgi edinilen kaynaklara ilişkin temalar								
		Televizyon	Eğitim	Aile	Gözlemler	Hayal etmek	Dini kaynaklar	Diğer	Toplam
<b>Kız</b>	<i>f</i>	46	4	22	33	5	14	2	126
	<i>%</i>	36.5	3.2	17.5	26.2	4	11.1	1.6	100
<b>Erkek</b>	<i>f</i>	54	4	38	20	4	9	2	131
	<i>%</i>	41.2	3.1	29	15.3	3.1	6.9	1.5	100
<b>Toplam</b>	<i>f</i>	100	8	60	53	9	23	4	257
	<i>%</i>	38.9	3.1	23.3	20.6	3.5	8.9	1.6	100

Tablo 9’da görüldüğü gibi, kız çocukların 46’sı (%36,5), erkek çocukların 54’ü (%41,2), toplamda çocukların 100’ü (%38,9) televizyon; kız çocukların 4’ü (%3,2), erkek çocukların 4’ü (%3,1), toplamda çocukların 8’i (%3,1) eğitim; kız çocukların 22’si (%17,5), erkek çocukların 38’i (%29), toplamda çocukların 60’ı (%23,3) aile; kız çocukların 33’ü (%26,2), erkek çocukların 20’si (%15,3), toplamda çocukların 53’ü (%20,6) gözlemler; kız çocukların 5’i (%4), erkek çocukların 4’ü (%3,1), toplamda çocukların 9’u (%3,5) hayal etmek; kız çocukların 14’ü (%11,1), erkek çocukların 9’u (%6,9), toplamda çocukların 23’ü (%8,9) dini kaynaklar; kız çocukların 2’si (%1,6), erkek çocukların 2’si (%1,5), toplamda çocukların 4’ü (%1,6) diğer temalarına ait ölüm kavramını algılamalarında bilgi edindikleri kaynaklara ilişkin cevaplar vermiştir.

### 4.2.3. Farklı yaş grubundaki çocukların ölüm algısını resim aracılığıyla ifade ediş biçimlerine ilişkin bulgular

Tablo 10’da farklı yaş grubundaki çocukların çizdikleri resimlere göre ölüm algıları temalarının frekans ve yüzelik dağılımlarına yer verilmiştir.

Tablo 10

#### *Farklı Yaş Grubundaki Çocukların Çizdikleri Resimlere Göre Ölüm Algıları Temalarının Frekans ve Yüzelik Dağılımları*

Yaş		Ölüm Algısı Temaları						
		<i>Tıbbi öğeler</i>	<i>Dini öğeler</i>	<i>Doğa olayları</i>	<i>Yaşam olayları</i>	<i>Sembolik öğeler</i>	<i>Şiddet</i>	<i>Toplam</i>
5 yaş	<i>f</i>	2	10	-	-	4	3	19
	%	10,5	52,6	-	-	21,1	15,8	100
6 yaş	<i>f</i>	4	15	2	5	2	13	41
	%	9,8	36,6	4,9	12,2	4,9	31,7	100
7 yaş	<i>f</i>	5	8	4	3	-	10	30
	%	16,7	26,7	13,3	10	-	33,3	100
8 yaş	<i>f</i>	3	22	7	3	-	16	51
	%	5,9	43,1	13,7	5,9	-	31,4	100
9 yaş	<i>f</i>	2	16	3	4	-	15	40
	%	5	40	7,5	10	-	37,5	100
10 yaş	<i>f</i>	1	18	-	2	-	13	34
	%	2,9	52,9	-	5,9	-	38,2	100
11 yaş	<i>f</i>	1	12	-	1	-	7	21
	%	4,8	57,1	-	4,8	-	33,3	100
12 yaş	<i>f</i>	-	14	-	-	-	7	21
	%	-	66,7	-	-	-	33,3	100
Toplam	<i>f</i>	18	115	16	18	6	84	257
	%	7	44,7	6,2	7	2,3	32,7	100

Tablo 10’da görüldüğü gibi, 5 yaşındaki çocukların 2’si (%10,5), 6 yaşındaki çocukların 4’ü (%9,8), 7 yaşındaki çocukların 5’i (%16,7), 8 yaşındaki çocukların 3’ü

(%5,9), 9 yaşındaki çocukların 2'si (%5), 10 yaşındaki çocukların 1'i (%2,9), 11 yaşındaki çocukların 1'i (%4,8), 12 yaşındaki çocukların hiçbiri tıbbi öğeler; 5 yaşındaki çocukların 10'u (%52,6), 6 yaşındaki çocukların 15'i (%36,6), 7 yaşındaki çocukların 8'i (%26,7), 8 yaşındaki çocukların 7'si (%13,7), 9 yaşındaki çocukların 16'sı (%40), 10 yaşındaki çocukların 18'i (%52,9), 11 yaşındaki çocukların 12'si (%57,1), 12 yaşındaki çocukların 14'ü (%66,7) dini öğeler; 5 yaşındaki çocukların hiçbiri, 6 yaşındaki çocukların 2'si (%4,9), 7 yaşındaki çocukların 4'ü (%13,3), 8 yaşındaki çocukların 3'ü (%5,9), 9 yaşındaki çocukların 3'ü (%7,5), 10,11 ve 12 yaşındaki çocukların hiçbiri doğa olayları; 5 yaşındaki çocukların hiçbiri, 6 yaşındaki çocukların 5'i (%12,2), 7 yaşındaki çocukların 3'ü (%10), 8 yaşındaki çocukların 3'ü (%5,9), 9 yaşındaki çocukların 4'ü (%10), 10 yaşındaki çocukların 2'si (%5,9), 11 yaşındaki çocukların 1'i (%4,8), 12 yaşındaki çocukların hiçbiri yaşam olayları; 5 yaşındaki çocukların 4'ü (%21,1), 6 yaşındaki çocukların 2'si (%4,9), 7,8,9,10,11 ve 12 yaşındaki çocukların hiçbiri sembolik algılar; 5 yaşındaki çocukların 3'ü (%15,8), 6 yaşındaki çocukların 13'ü (%31,7), 7 yaşındaki çocukların 10'u (%33,3), 8 yaşındaki çocukların 16'sı (%31,4), 9 yaşındaki çocukların 15'i (%37,5), 10 yaşındaki çocukların 13'ü (%38,2), 11 yaşındaki çocukların 7'si (%33,3), 12 yaşındaki çocukların 7'si (%33,3) şiddet temalarına ilişkin resimler çizmiştir.

#### **4.2.4. Farklı yaş grubundaki çocukların ölüm kavramı algısında bilgi edindikleri kaynaklar açısından değerlendirilmesine ilişkin bulgular**

Tablo 11'de farklı yaş grubundaki çocukların ölüm kavramı algısında bilgi edindikleri kaynaklara ilişkin temaların frekans ve yüzdelik dağılımlarına yer verilmiştir.

Tablo 11

*Farklı Yaş Grubundaki Çocukların Ölüm Kavramı Algısında Bilgi Edindikleri Kaynaklara İlişkin Temaların Frekans ve Yüzdeler Dağılımı*

Yaş	Ölüm kavramı algısında bilgi edinilen kaynaklara ilişkin temalar								
		Televizyon	Eğitim	Aile	Gözlemler	Hayal etmek	Dini kaynaklar	Diğer	Toplam
5 yaş	f	11	-	6	1	1	-	-	19
	%	57,9	-	31,6	5,3	5,3	-	-	100
6 yaş	f	16	4	9	5	3	4	-	41
	%	39	9,8	22	12,2	7,3	9,8	-	100
7 yaş	f	15	2	6	3	1	3	-	30
	%	50	6,7	20	10	3,3	10	-	100
8 yaş	f	19	1	12	12	1	5	1	51
	%	37,3	2	23,5	23,5	2	9,8	2	100
9 yaş	f	11	1	16	9	-	3	-	40
	%	27,5	2,5	40	22,5	-	7,5	-	100
10 yaş	f	11	-	5	13	2	3	-	34
	%	32,4	-	14,7	38,2	5,9	8,8	-	100
11 yaş	f	9	-	5	3	1	2	1	21
	%	42,9	-	23,8	14,3	4,8	9,5	4,8	100
12 yaş	f	8	-	1	7	-	3	2	21
	%	38,1	-	4,8	33,3	-	14,3	9,5	100
Toplam	f	100	8	60	53	9	23	4	257
	%	38,9	3,1	23,3	20,6	3,5	8,9	1,6	100

Tablo 11’de görüldüğü gibi, 5 yaşındaki çocukların 11’i (%57,9) “Televizyon”, 6’sı (%31,6) “Aile”, 1’i (%5,3) “Gözlemler”, 1’i (%5,3) “Hayal etmek” temalarına ilişkin resimler çizmiştir. 5 yaşındaki çocuklar “Eğitim”, “Dini kaynaklar” ve “Diğer” temalarına ilişkin resimler çizmemiştir. 6 yaşındaki çocukların 16’sı (%39) “Televizyon”, 4’ü (%9,8) “Eğitim”, 9’u (%22) “Aile”, 5’i (%12,2) “Gözlemler”, 3’ü (%7,3) “Hayal etmek”, 4’ü (%9,8) “Dini kaynaklar” temalarına ilişkin resimler çizmiştir. 6 yaşındaki çocuklar “Diğer” temasına ilişkin resimler çizmemiştir. 7 yaşındaki çocukların 15’i (%50) “Televizyon”, 2’si (%6,7) “Eğitim”, 6’sı (%20) “Aile”,

3'ü (%10) “Gözlemler”, 1'i (%3,3) “Hayal etmek”, 3'ü (%10) “Dini Kaynaklar temalarına ilişkin resimler çizmiştir. 7 yaşındaki çocuklar “Diğer” temasına ilişkin resimler çizmemiştir. 8 yaşındaki çocukların 19'u (%37,3) “Televizyon”, 1'i (%2) “Eğitim”, 12'si (%23,5) “Aile”, 12'si (%23,5) “Gözlemler”, 1'i (%2) “Hayal etmek”, 5'i (%9,8) “Dini kaynaklar”, 1'i (%2) “Diğer” temalarına ilişkin resimler çizmiştir. 9 yaşındaki çocukların 11'i (%27,5) “Televizyon”, 1'i (%2,5) “Eğitim”, 16'sı (%40) “Aile”, 9'u (%22,5) “Gözlemler”, 3'ü (%7,5) “Dini kaynaklar” temalarına ilişkin resimler çizmiştir. 9 yaşındaki çocuklar “Hayal etmek” ve “Diğer” temalarına ilişkin resimler çizmemiştir. 10 yaşındaki çocukların 11'i (%32,4) “Televizyon”, 5'i (%14,7) “Aile”, 13'ü (%38,2) “Gözlemler”, 2'si (%5,9) “Hayal etmek”, 3'ü (%8,8) “Dini kaynaklar” temalarına ilişkin resimler çizmiştir. 10 yaşındaki çocuklar “Eğitim” ve “Diğer” temalarına ilişkin resimler çizmemiştir. 11 yaşındaki çocukların 9'u (%42,9) “Televizyon”, 5'i (%23,8) “Aile”, 3'ü (%14,3) “Gözlemler”, 1'i (%4,8) “Hayal etmek”, 2'si (%9,5) “Dini kaynaklar”, 1'i (%4,8) “Diğer” temalarına ilişkin resimler çizmiştir. 11 yaşındaki çocuklar “Eğitim” temasına ilişkin resimler çizmemiştir. 12 yaşındaki çocukların 8'i (%38,1) “Televizyon”, 1'ii (%4,8) “Aile”, 7'si (%33,3) “Gözlemler”, 3'ü (%14,3) “Dini kaynaklar”, 2'si (%9,5) “Diğer” temalarına ilişkin resimler çizmiştir. 12 yaşındaki çocuklar “Eğitim” ve “Hayal etmek” temalarına ilişkin resimler çizmemiştir.

#### **4.2.5. Farklı bölgelerde yaşayan çocukların ölüm algısını resim aracılığıyla ifade ediş biçimlerine ilişkin bulgular**

Tablo 12'de farklı bölgelerde yaşayan çocukların çizdikleri resimlere göre ölüm algıları temalarının frekans ve yüzdeler dağılımlarına yer verilmiştir.

Tablo 12

*Farklı Bölgelerde Yaşayan Çocukların Çizdikleri Resimlere Göre Ölüm Algıları Temalarının Frekans ve Yüzdeler Dağılımları*

Ölüm algıları temaları	Yaşanılan Bölgeler							
	Kastamonu	%	Eskişehir	%	Diyarbakır	%	Toplam	%
<b>Tıbbi</b>	5	5,34	6	7	7	8,1	18	7
<b>Dini</b>	34	40	51	59,3	30	34,9	115	44,7
<b>Doğa olayları</b>	6	7,1	5	5,8	5	5,8	16	6,2
<b>Yaşam olayları</b>	11	12,9	5	5,8	2	2,3	18	7
<b>Sembolik algılar</b>	2	2,4	3	3,5	1	1,2	6	2,3
<b>Şiddet</b>	27	31,8	16	18,6	41	47,7	84	32,7
<b>Toplam</b>	<b>85</b>	<b>100</b>	<b>86</b>	<b>100</b>	<b>86</b>	<b>100</b>	<b>257</b>	<b>100</b>

Tablo 12’de görüldüğü gibi, Kastamonu ilinde yaşayan çocukların 5’i (%5,34) “Tıbbi öğeler”, 34’ü (%40) “Dini öğeler”, 6’sı (%7,1) “Doğa olayları”, 11’i (%12,9) “Yaşam olayları”, 2’si (%2,4) “Sembolik algılar”, 27’si (%31,8) “Şiddet” temalarında ölüm algılarını resim aracılığıyla ifade etmektedir. Eskişehir ilinde yaşayan çocukların 6’sı (%7) “Tıbbi öğeler”, 51’i (%59,3) “Dini öğeler”, 5’i (%5,8) “Doğa olayları”, 5’i (%5,8) “Yaşam olayları”, 3’ü (%3,5) “Sembolik algılar”, 16’sı (%18,6) “Şiddet” temalarında ölüm algılarını resim aracılığıyla ifade etmektedir. Diyarbakır ilinde yaşayan çocukların 7’si (%8,1) “Tıbbi öğeler”, 30’u (%34,9) “Dini öğeler”, 5’i (%5,8) “Doğa olayları”, 2’si (%2,3) “Yaşam olayları”, 1’i (%1,2) “Sembolik algılar”, 41’i (%47,7) “Şiddet” temalarında ölüm algılarını resim aracılığıyla ifade etmektedir.

#### **4.2.6. Farklı bölgelerde yaşayan çocukların ölüm kavramı algısında bilgi edindikleri kaynaklar açısından değerlendirilmesine ilişkin bulgular**

Tablo 13’de Farklı bölgelerde yaşayan çocukların ölüm kavramı algısında bilgi edindikleri kaynaklara ilişkin temaların frekans ve yüzdeler dağılımlarına yer verilmiştir.

Tablo 13

*Farklı Bölgelerde Yaşayan Çocukların Ölüm Kavramı Algısında Bilgi Edindikleri Kaynaklara İlişkin Temaların Frekans ve Yüzdeler Dağılımı*

Ölüm kavramı algısında bilgi edinilen kaynaklara ilişkin temalar								
	Yaşanılan Bölgeler						Toplam	%
	Kastamonu	%	Eskişehir	%	Diyarbakır	%		
<b>Televizyon</b>	34	40	34	39,5	32	37,2	100	38,9
<b>Eğitim</b>	2	2,4	3	3,5	3	3,5	8	3,1
<b>Aile</b>	18	21,2	19	22,1	23	26,7	60	23,3
<b>Gözlemler</b>	19	22,4	18	20,9	16	18,6	53	20,6
<b>Hayal etmek</b>	3	3,5	3	3,5	3	3,5	9	3,5
<b>Dini kaynaklar</b>	8	9,4	8	9,3	7	8,1	23	8,9
<b>Diğer</b>	1	1,2	1	1,2	2	2,3	4	1,6
<b>Toplam</b>	<b>85</b>	<b>100</b>	<b>86</b>	<b>100</b>	<b>86</b>	<b>33,46</b>	<b>257</b>	<b>100</b>

Tablo 13’de görüldüğü gibi, Kastamonu ilinde yaşayan çocukların 34’ü (%40) “Televizyon”, 2’si (%2,4) “Eğitim”, 18’i (%21,2) “Aile”, 19’u (%22,4) “Gözlemler”, 3’ü (%3,5) “Hayal etmek”, 8’i (%9,4) “Dini kaynaklar” temalarında ölüm kavramını algılamada bilgi edindikleri kaynaklar olarak ifade etmiştir. Eskişehir ilinde yaşayan çocukların 34’ü (%39,5) “Televizyon”, 3’ü (%3,5) “Eğitim”, 19’u (%22,1) “Aile”, 18’i (%20,9) “Gözlemler”, 3’ü (%3,5) “Hayal etmek”, 8’i (%9,3) “Dini kaynaklar” temalarında ölüm kavramını algılamada bilgi edindikleri kaynaklar olarak ifade etmiştir. Diyarbakır ilinde yaşayan çocukların 32’si (%37,2) “Televizyon”, 3’ü (%3,5) “Eğitim”, 23’ü (%26,7) “Aile”, 16’sı (%18,6) “Gözlemler”, 3’ü (%3,5) “Hayal etmek”, 7’si (%8,1) “Dini kaynaklar” temalarını ölüm kavramını algılamada bilgi edindikleri kaynaklar olarak ifade etmiştir.

#### **4.2.7. Ölüm deneyimine sahip olan çocukların ölüm algısını resim aracılığıyla ifade ediş biçimlerine ilişkin bulgular**

Tablo 14’de ölüm deneyimine sahip olan çocukların çizdikleri resimlere göre ölüm algıları temalarının frekans ve yüzdeler dağılımlarına yer verilmiştir.



Tablo 14

*Ölüm Deneyimine Sahip Olan Çocukların Çizdikleri Resimlere Göre Ölüm Algıları Temalarının Frekans ve Yüzdeler Dağılımları*

Ölüm deneyimine sahip olma durumu		Ölüm algısı temaları						
		<i>Tıbbi</i>	<i>Dini</i>	<i>Doğa olayları</i>	<i>Yaşam olayları</i>	<i>Sembolik algılar</i>	<i>Şiddet</i>	<i>Toplam</i>
<i>Sahip</i>	<i>f</i>	4	23	1	-	-	8	36
	<i>%</i>	11,1	63,9	2,8	-	-	22,2	100
<i>Sahip değil</i>	<i>f</i>	14	92	15	18	6	76	221
	<i>%</i>	6,3	41,6	6,8	8,1	2,7	34,4	100
<i>Toplam</i>	<i>f</i>	18	115	16	18	6	84	257
	<i>%</i>	7	44,7	6,2	7	2,3	32,7	100

Tablo 14’de görüldüğü gibi, ölüm deneyimine sahip olan çocukların 4’ü (%11,1) “Tıbbi öğeler”, 23’ü (%63,9) “Dini öğeler”, 1’i (%2,8) “Doğa olayları”, 8’i (%22,2) “Şiddet” temalarına ilişkin ölüm algılarını resim aracılığıyla ifade etmiştir. Ölüm deneyimine sahip olan çocuklar “Yaşam olayları” ve “Sembolik algılar” temalarına ilişkin ölüm algılarını resim aracılığıyla ifade etmemiştir. Ölüm deneyimine sahip olmayan çocukların 14’ü (%6,3) “Tıbbi öğeler”, 92’si (%41,6) “Dini öğeler”, 15’i (%6,8) “Doğa olayları”, 18’i (%8,1) “Yaşam olayları”, 6’sı (%2,7) “Sembolik algılar”, 76’sı (%34,4) “Şiddet” temalarına ilişkin ölüm algılarını resim aracılığıyla ifade etmiştir.

#### **4.2.8. Ölüm deneyimine sahip olan çocukların ölüm kavramı algısında bilgi edindikleri kaynaklar açısından değerlendirilmesine ilişkin bulgular**

Tablo 15’de ölüm deneyimine sahip olan çocukların ölüm kavramı algısında bilgi edindikleri kaynaklara ilişkin temaların frekans ve yüzdeler dağılımlarına yer verilmiştir.

Tablo 15

*Ölüm Deneyimine Sahip Olan Çocukların Ölüm Kavramı Algısında Bilgi Edindikleri Kaynaklara İlişkin Temaların Frekans ve Yüzdeler Dağılımları*

Ölüm deneyimine sahip olma durumu									
Ölüm kavramı algısında bilgi edinilen kaynaklara ilişkin temalar									
		<i>Televizyon</i>	<i>Eğitim</i>	<i>Aile</i>	<i>Gözlemler</i>	<i>Hayal etmek</i>	<i>Dini kaynaklar</i>	<i>Diğer</i>	<i>Toplam</i>
<i>Sahip</i>	<i>f</i>	4	-	5	22	1	4	-	36
	<i>%</i>	11,1	-	13,9	61,1	2,8	11,1	-	100
<i>Sahip değil</i>	<i>f</i>	96	8	55	31	8	19	4	221
	<i>%</i>	43,4	3,6	24,9	14	3,6	8,6	1,8	100
<i>Toplam</i>		100	8	60	53	9	23	4	257
		38,9	3,1	23,3	20,6	3,5	8,9	1,6	100

Tablo 15’de görüldüğü gibi, ölüm deneyimine sahip olan çocukların 4’ü (%11,1) “Televizyon”, 5’i (%13,9) “Aile”, 22’si (%61,1) “Gözlemler”, 1’i (%2,8) “Hayal etmek”, 4’ü (%11,1) “Dini kaynaklar” temalarını ölüm kavramını algılamada bilgi edindikleri kaynaklar olarak ifade etmiştir. Ölüm deneyimine sahip olan çocuklar “Eğitim” ve “Diğer” temalarını ölüm kavramını algılamada bilgi edindikleri kaynaklar olarak ifade etmemiştir. Ölüm deneyimine sahip olmayan çocukların 96’sı (%43,4) “Televizyon”, 8’i (%3,6) “Eğitim”, 55’i (%24,9) “Aile”, 31’si (%14) “Gözlemler”, 8’i (%3,6) “Hayal etmek”, 19’u (%8,6) “Dini kaynaklar”, 4’ü (%1,8) “Diğer” temalarını ölüm kavramını algılamada bilgi edindikleri kaynaklar olarak ifade etmiştir.

#### **4.2.9. Çocukların ölüm kavramı algısında bilgi edindikleri kaynaklara göre ölüm algılarını resim aracılığıyla ifade ediş biçimlerine ilişkin bulgular**

Tablo 16’da çocukların ölüm kavramı algısında bilgi edindikleri kaynaklara göre resim aracılığıyla ifade ettikleri ölüm algıları temalarının frekans ve yüzdeler dağılımlarına yer verilmiştir.

Tablo 16

*Çocukların Ölüm Kavramı Algısında Bilgi Edindikleri Kaynaklara Göre Resim Aracılığıyla İfade Ettikleri Ölüm Algıları Temalarının Frekans ve Yüzdeler Dağılımları*

Ölüm kavramı algısında bilgi edinilen kaynaklara ilişkin temalar							
	Ölüm Algıları Temaları						
	Tıbbi	Dini	Doğa olayları	Yaşam olayları	Sembolik algılar	Şiddet	Toplam
<b>Televizyon</b>	8	34	11	9	6	32	100
	8	34	11	9	6	32	100
<b>Eğitim</b>	-	1	2	4	-	1	8
	-	12,5	25	50	-	12,5	100
<b>Aile</b>	3	18	1	4	-	34	60
	5	30	1,7	6,7	-	56,7	100
<b>Gözlemler</b>	5	37	-	-	-	11	53
	9,4	69,8	-	-	-	20,8	100
<b>Hayal etmek</b>	2	2	2	1	-	2	9
	22,2	22,2	22,2	11,1	-	22,2	100
<b>Dini kaynaklar</b>	-	22	-	-	-	1	23
	-	95,7	-	-	-	4,3	100
<b>Diğer</b>	-	1	-	-	-	3	4
	-	25	-	-	-	75	100

Tablo 16’da görüldüğü gibi, ölüm kavramı algısında bilgi edindikleri kaynaklara ilişkin oluşturulan temalarda ölüm hakkında “Televizyon” temasından bilgi edindiklerini söyleyen çocukların 8’i (%8) “Tıbbi öğeler”, 34’ü (%34) “Dini öğeler”, 11’i (%11) “Doğa olayları”, 9’u (%9) “Yaşam olayları”, 6’sı (%6) “Sembolik algılar”, 32’si (%32) “Şiddet” temalarına ilişkin ölüm algılarını resim aracılığıyla ifade etmiştir. Ölüm kavramı algısında bilgi edindikleri kaynaklara ilişkin oluşturulan temalarda ölüm hakkında “Eğitim” temasından bilgi edindiklerini söyleyen çocukların 1’i (%12,5) “Dini öğeler”, 2’si (%25) “Doğa olayları”, 4’ü (%50) “Yaşam olayları”, 1’i (%12,5) “Şiddet” temalarına ilişkin ölüm algılarını resim aracılığıyla ifade etmiştir. Ölüm kavramı algısında bilgi edindikleri kaynaklara ilişkin oluşturulan temalarda ölüm hakkında “Eğitim” temasından bilgi edindiklerini söyleyen çocuklar “Tıbbi öğeler” ve “Sembolik algılar” temalarına ilişkin ölüm algılarını resim aracılığıyla ifade etmemiştir. Ölüm

kavramı algısında bilgi edindikleri kaynaklara ilişkin oluşturulan temalarda ölüm hakkında “Aile” temasından bilgi edindiklerini söyleyen çocukların 3’ü (%5) “Tıbbi öğeler”, 18’i (%30) “Dini öğeler”, 1’i (%1,7) “Doğa olayları”, 4’ü (%6,7) “Yaşam olayları”, 34’ü (%56,7) “Şiddet” temalarına ilişkin ölüm algılarını resim aracılığıyla ifade etmiştir. Ölüm kavramı algısında bilgi edindikleri kaynaklara ilişkin oluşturulan temalarda ölüm hakkında “Aile” temasından bilgi edindiklerini söyleyen çocuklar “Sembolik algılar” temasına ilişkin ölüm algılarını resim aracılığıyla ifade etmemiştir. Ölüm kavramı algısında bilgi edindikleri kaynaklara ilişkin oluşturulan temalarda ölüm hakkında “Gözlemler” temasından bilgi edindiklerini söyleyen çocukların 5’i (%9,4) “Tıbbi öğeler”, 37’si (%69,8) “Dini öğeler”, 11’i (%20,8) “Şiddet” temalarına ilişkin ölüm algılarını resim aracılığıyla ifade etmiştir. Ölüm kavramı algısında bilgi edindikleri kaynaklara ilişkin oluşturulan temalarda ölüm hakkında “Gözlemler” temasından bilgi edindiklerini söyleyen çocuklar “Doğa olayları”, “Yaşam olayları” ve “Sembolik algılar” temalarına ilişkin ölüm algılarını resim aracılığıyla ifade etmemiştir. Ölüm kavramı algısında bilgi edindikleri kaynaklara ilişkin oluşturulan temalarda ölüm hakkında “Hayal etmek” temasından bilgi edindiklerini söyleyen çocukların 2’si (%22,2) “Tıbbi öğeler”, 2’si (%22,2) “Dini öğeler”, 2’si (%22,2) “Doğa olayları”, 1’i (%11,1) “Yaşam olayları”, 2’si (%22,2) “Şiddet” temalarına ilişkin ölüm algılarını resim aracılığıyla ifade etmiştir. Ölüm kavramı algısında bilgi edindikleri kaynaklara ilişkin oluşturulan temalarda ölüm hakkında “Hayal etmek” temasından bilgi edindiklerini söyleyen çocuklar “Sembolik algılar” temasına ilişkin ölüm algılarını resim aracılığıyla ifade etmemiştir. Ölüm kavramı algısında bilgi edindikleri kaynaklara ilişkin oluşturulan temalarda ölüm hakkında “Dini Kaynaklar” temasından bilgi edindiklerini söyleyen çocukların 22’si (%5) “Dini öğeler”, 1’i (%4,3) “Şiddet” temalarına ilişkin ölüm algılarını resim aracılığıyla ifade etmiştir. Ölüm kavramı algısında bilgi edindikleri kaynaklara ilişkin oluşturulan temalarda ölüm hakkında “Dini kaynaklar” temasından bilgi edindiklerini söyleyen çocuklar “Tıbbi öğeler”, “Doğa olayları”, “Yaşam olayları” ve “Sembolik algılar” temalarına ilişkin ölüm algılarını resim aracılığıyla ifade etmemiştir. Ölüm kavramı algısında bilgi edindikleri kaynaklara ilişkin oluşturulan temalarda ölüm hakkında “Diğer” temasından bilgi edindiklerini söyleyen çocukların 1’i (%25) “Dini öğeler”, 3’ü (%75) “Şiddet” temalarına ilişkin ölüm algılarını resim aracılığıyla ifade etmiştir. Ölüm kavramı algısında bilgi edindikleri kaynaklara ilişkin oluşturulan temalarda ölüm hakkında “Diğer” temasından bilgi edindiklerini söyleyen çocuklar “Tıbbi öğeler”, “Doğa olayları”, “Yaşam olayları”

ve ‘‘Sembolik algılar’’ temalarına ilişkin ölüm algılarını resim aracılığıyla ifade etmemiştir.

## BÖLÜM V

### TARTIŞMA VE YORUM

#### 5.1. Farklı cinsiyetteki çocukların ölüm algısını resim aracılığıyla ifade ediş biçimlerine ilişkin bulguların tartışma ve yorumu

Araştırmada farklı cinsiyetteki çocukların ölüm algısını resim aracılığıyla nasıl ifade ettikleri, bir alt problem olarak ele alınmıştır. Elde edilen bulgulara göre; ölüm algılarına ilişkin temalarda kız öğrenciler ölüm algılarını en çok %46 ile “dini öğeler” ve ikinci olarak %29,4 ile “şiddet” temalarıyla ilişkilendirmiştir. Kız öğrenciler ölüm algılarını en az ise %1,6 ile “sembolik öğeler” temasıyla ilişkilendirmiştir. Erkek öğrenciler de ölüm algılarını kız öğrencilerde olduğu gibi en çok %43,5 ile “dini öğeler” ve ikinci olarak %35,9 ile “şiddet” temalarıyla en az ise %3,1 ile “sembolik öğeler” temasıyla ilişkilendirmektedir. Araştırma bulgularına göre, farklı cinsiyetteki çocuklar ölüm algılarını benzer biçimlerde ifade ettikleri bulunmuştur.

Özellikle ilahi dinlerde ölüm, insan hayatının önemli geçiş dönemlerinden birini oluşturur. Bu nedenle bu geçiş sırasında ve sonrasında tüm toplumlarda, bir takım dini törenler ve ritüeller yapılmaktadır. Bu törenlerin uygulanış biçimleri ise sahip olunan inanç ve kültüre göre değişiklik göstermektedir. Toplumumuzda ölüm ile ilgili tören ve ritüellerin oluşumunda, İslam dininin önemli derecede etkisi bulunmaktadır (Yıldız, 2007: 95). Kültürümüzde ölünün yani ölmüş bir kişinin ardından “ağıt” yakılması söz konusudur. Bu duruma “ağıt kültürü” de denir (Kılıç, 2013: 193). Türk-İslam kültüründe hasta ziyaretleri, cenaze törenleri ve insanların bu törenlere katılmaya teşvik edilmeleri önemlidir. Ölen kişiye Kuran-ı Kerim ve mevlit okuma, cenaze evine ziyaretler kültürel unsurlardandır (Göka, 2009: 47-199). Hökelekli (1992) araştırmasında mezarlıkların herkese öncelikle ölümü hatırlattığını söylemiştir. Yine toplumumuzda çocuklar, dini inanışlara göre ölen birinin cennet veya cehennem gibi yeni mekânlara gidebileceğini düşünürler (Aytekin, 2006: 90). Resim 6’da 9 yaşındaki Hasan’ın bir kişi ölürse cennet veya cehenneme gider diyerek, ölüm algısını yansıtması ve Resim 4’de 12 yaşındaki Özgül’ün ölen bir kişinin ardından yapılan cenaze töreni ile ölüm algısını yansıtması bu durumu desteklemektedir. Bu nedenle araştırmada; cinsiyet farkı olmaksızın tüm çocukların ölüm algılarını en çok cenaze törenleri, mezarlık, cami,

Kuran-ı Kerim, cennet ve cehennem gibi kodlarla belirttiği “dini öğeler” temasının içinde yansıtması beklenen bir durumdur.

Farklı cinsiyetteki çocuklar, ölüm algılarını dini öğelerden sonra en çok şiddet teması içinde ifade etmiştir. Çocuklar toplumda, ailelerinde ya da medyada sunulan şiddete tanık olmakta ya da bizzat şiddete maruz kalmaktadır (Brown ve Bzostek, 2003; Catron ve Allen, 2008; Akt.Yurtal ve Artut, 2008: 149).

Yurtal ve Artut (2008), çocukların şiddeti nasıl algıladıkları ve nasıl ifade ettiklerini yaptıkları resimleriyle belirlemeye çalıştığı araştırmasında, çocukların şiddet algılarını aile içi şiddetten sonra en çok kapkaç (gasp olayı), savaş ve çete gibi konular ile ilgili olduğunu bulmuştur. Çocukların ölüm algılarını gasp, terör, kaza gibi benzer konular olarak yansıtması, bir şiddet olayının sonunda ölümün olabileceğini düşündüklerini göstermektedir. Şeker ve Sine (2012), haber denilince çocukların akıllarına neler geldiğini belirlemeye çalıştığı araştırmasında ise, çocukların aklına ilk olarak televizyonun geldiğini ve bilişsel düzeyde haberlerden büyük ölçüde olumsuz etkilendiklerini söylemektedir. Haberin algısal düzeyde çocukların resimlerine silah, kan, bıçak, sel, yangın, trafik kazası, ölü gibi simgeler olarak yansıdığı görülmektedir (Şeker ve Sine, 2012: 135).

Televizyonun en büyük tüketici kitlesinin çocuklar olduğu da bilinmektedir (Ayrancı, Köşgeroğlu ve Günay, 2004: 134). Ayrancı ve arkadaşları (2004), yaptıkları araştırmada; özel televizyon kanallarındaki genel şiddet oranının çok yüksek olduğunu bulmuştur. Televizyon en yıkıcı etkisini, etkiye en fazla açık durumdaki çocuklar ve gençler üzerinde göstermekte; onların davranışlarına, sözlerine ve oyunlarına yansımaktadır (Akarcalı, 1996:554). Bu nedenle araştırmada cinsiyet farkı olmaksızın tüm çocukların ölüm algılarını “dini öğeler” ‘den sonra en çok silah, kan, cinayet, gasp olayı, terör, trafik kazası gibi kodlarla belirttiği “şiddet” temasının içinde yansıtması beklenen ve düşündürülen bir durumdur.

Jozefowski (1983) de araştırmasında çocukların ölüm algılarını resim aracılığıyla öğrendikten sonra her bir çocuğa “Ölümün böyle olduğunu nereden biliyorsun?” sorusuyla çocuklarda ölüm kavramının oluşumunda bilgi edinilen kaynakları öğrenmeye çalışmıştır. Bulgular sonucunda şiddet içerikli ölüm algılarına sahip hem kız hem erkek çocuklar, bu durumu televizyondan öğrendiklerini söylemiştir.

Farklı cinsiyetteki çocuklar ölüm algılarını en az ise %2,3 ile “sembolik algılar” temasıyla ilişkilendirmiştir. 5-9 yaş aralığındaki çocukların ölümü hayaletler, iskeletler vb. ile canlandırma eğilimi içindedirler ve yaratıkların gelip onu alacağından korkarlar (Yıldız, 2004: 135). Ancak araştırmada 257 çocuk içinden sadece iki kız ve dört erkek olmak üzere toplamda sadece altı çocuk hayal ürünü canavar, çizgi film karakteri ve iskelet kodlarıyla ölüm algılarını yansıtmıştır. Fakat günümüzde yayınlanan pek çok çizgi filmin eğitici olmaktan uzak; hayalci, fantastik, sadist öğelerle bezeli ve sırf eğlendirmeye yönelik yapımlar olduğu (Karacoşkun, 2002: 230) ve çocuklar üzerinde televizyonun olumsuz etkileri göz önüne alındığında, dikkatle incelenmesi gereken konulardan biri olmaktadır.

Araştırmada farklı cinsiyetteki çocukların ölüm algılarını benzer biçimlerde yansıtmaları Koocher’in (1973) bulgularına göre, ölümle ilgili sorulara verilen cevapların cinsiyete göre kayda değer biçimde değişmediği sonucu ile paralellik göstermektedir. Akpınar’ın (1988) dokuz yaş çocuklarında ölüm kavramının kazanılmasında cinsiyet ve sosyo-ekonomik düzeyin etkisini incelediği araştırmasında, ölümle ilgili algıların oluşumunda cinsiyetin etkisini bulamamış olması da, bu araştırmanın sonucunu desteklemektedir. Fakat alan yazın incelendiğinde erkeklerin kızlara nazaran daha sıklıkla şiddet kaynaklı eylemleri ölümün nedeni olarak gördükleri söylenmektedir (Wenestram & Wass, 1987; akt. Koytak, 2008: 24; Jenkins & Cavanaugh, 1985-86: 196). Araştırmada hem kız çocuklarında hem de erkek çocuklarında “şiddet” temasına ilişkin ölüm algıları benzerdir ve bu duruma karşı çıkmıştır.

Çocuklar ölüm algılarını yansıttıkları “dini öğeler” temasındaki resimlerinde çoğunlukla; ölen fiziksel bedenin dışında olan, devam eden yaşamın bazı şekillerini anlama kavrama çalışmalarını ifade eden ölüm kavramının alt bileşenlerinden fiziksel olmayan yaşamı sürdürme bileşenini kazandıkları gözlenmektedir. Çocukların resimlerinde cennet, cehennem, ruh vb. kodlarla ölüm algılarını yansıtma durumları bu durumu desteklediği düşünülmektedir. Yaşayan bir canlının ölümünün nasıl oluştuğunu, gerçekte ne olduğunu anlamayı içeren ölüm kavramının alt bileşenlerinden nedensellik bileşeni ile ilgili ipuçları çocukların resimlerinden çıkarılmamıştır. Orbach ve arkadaşlarının (1986), çocukların nedensellik alt kavramını anlamakta zorlandıklarını söylemeleri bu durumu açıklayabilir.



## 5.2. Farklı cinsiyetteki çocukların ölüm kavramı algısında bilgi edindikleri kaynaklar açısından değerlendirilmesine ilişkin bulguların tartışma ve yorumu

Araştırmada farklı cinsiyetteki çocukların ölüm kavramı algısında bilgi edindikleri kaynaklar açısından nasıl dağılım gösterdikleri bir alt problem olarak ele alınmıştır. Elde edilen bulgulara göre ölüm kavramı algısında bilgi edinilen kaynaklara ilişkin temalarda kız (%36,5 ile) ve erkek (%41,2 ile) çocuklar ölüm hakkında en çok “televizyon” temasında yer alan dizi veya filmler, haberler, çizgi filmlerden bilgi edindiklerini söylemiştir. Yine kız (%1,6 ile) ve erkek (%1,5 ile) çocuklar benzer şekilde ölüm kavramını algılamalarında bilgi edinilen kaynaklara ilişkin temalarda ölüm hakkında en az “diğer” temasında yer alan arkadaşlar, komşulardan bilgi edindikleri bulunmuştur.

Araştırmada çocukların ölüm kavramı algısında bilgi edinilen kaynaklara ilişkin oluşturulan temalarda “televizyon” temasından sonra kız çocuklar ölüm hakkında en çok %26,2 ile “gözlemler” temasında yer alan yaşamında karşılaştığı ve/veya şahit olduğu durumlardan bilgi edindikleri bulunmuştur. Erkek çocuklar ise “televizyon” temasından sonra ölüm hakkında en çok %29 ile “aile” temasında yer alan anne ve/veya baba, abi ve/veya abla, akrabalarından bilgi edindikleri bulunmuştur. Televizyon ortaya çıktığı andan itibaren insanoğlunun hayatına her alanda girmiş ve vazgeçilmez bir parçası haline gelmiştir. Toplumun en küçük bireyleri olan çocuklarda, günümüzün en yaygın ve en etkili kitle iletişim aracı olan televizyondan etkilenmektedir (Büyükbaykal, 2007: 31). Televizyonun eğitici, öğretici ve eğlendirici bir araç olarak sınırsız olanakları vardır (Yörükoğlu, 2004: 98). Çocuğun dış dünyayı tanınması ve anlamlandırmasında televizyonun olumlu etkileri yadsınamaz. Önemli olan televizyonun doğru ve bilinçli bir biçimde kullanılmasıdır (Büyükbaykal, 2007: 32). Çocuklar her gün saatlerce televizyonda karşılaştıkları çizgi filmler, korku filmleri, haberler, süper kahramanlar ile ölüm hakkında gerçek veya hayal ürünü olan bir resim oluşturur. Çocuk zihni, sihirsel düşünme (hayal ürünü düşünme, peri masalları, sihirli değnek vb.), ben merkezilik, animizm kavramlarıyla ölüm hakkında televizyonun sunduğu yanlış fikirleri doğruymuş gibi kabul edebilmektedir (Jozefowski, 1983: 275). Tüm çocukların ölüm kavramını algılamalarında bilgi edindikleri kaynaklar açısından en çok “televizyon” temasında yer alan dizi veya filmler, haberler, çizgi filmlerden bilgi edindiklerini söylemeleri anlaşılır bir durumdur.

Çocukluk dönemi genellikle bireyin anne ve babasına bağlı olmak durumunda olduğu dönemdir. Aile, çocuğun ilk algılarının oluştuğu ve ilk toplumsal deneyimlerini kazandığı kurumdur. Bu nedenle çocuklar ölüm üzerinde düşünmeye ve konuşmak istemeye başladıklarında, ebeveynlerine sorular sorarlar. Çocuklar kafalarına takılan şeylerin aydınlanması isterler ama ebeveynler bu konuda konuşmak istemezler (Göka, 2009: 238). Fakat çocuklara ölüm hakkında somut ve doğru bilgiler sunan birinci kaynak ebeveynler olmalıdır (Jozefowski, 1983: 275). Ama sürekli çalışmak zorunda olan ebeveynlerin ilgisizliği ve zamansızlığı çocukları televizyona yönlentmektedir (Büyükbaykal, 2007: 35). Bu durumda araştırmada tüm çocukların ölüm kavramını algılamalarında bilgi edindikleri kaynaklara bakıldığında “televizyon” temasının “aile” temasından daha çok bilgi edindikleri sonucunun bulunmasını desteklediği söylenebilir. Yine de 126 kız çocuk içinden 22 sinin; 131 erkek çocuk içinden 38’inin çocukların ölüm kavramı algısında bilgi edindikleri kaynaklara bakıldığında, aile üyelerinden bilgi edinmeleri ailenin ve ölüm konusunun önemini vurgulamaktadır.

### **5.3. Farklı yaş grubundaki çocukların ölüm algısını resim aracılığıyla ifade ediş biçimlerine ilişkin bulguların tartışma ve yorumu**

Araştırmada farklı yaş grubundaki çocukların ölüm algısını resim aracılığıyla nasıl ifade ettikleri bir alt problem olarak ele alınmıştır. Elde edilen bulgulara göre 7 yaş hariç tüm yaş gruplarındaki çocuklar ölüm algılarını resim aracılığıyla en çok cenaze törenleri, mezarlık, cami, Kuran-ı Kerim, cennet ve cehennem gibi kodlarla belirttiği (5 yaş %52,6; 6 yaş %36,6; 8 yaş %43,1; 9 yaş %40; 10 yaş %52,9; 11 yaş %57,1; 12 yaş %66,7 ile) “dini öğeler” temasının içinde yansıtmaktadır. 5 ve 7 yaş hariç tüm yaş grubundaki çocuklar ise ölüm algılarını resim aracılığıyla “dini öğeler” temasından sonra en çok silah, kan, cinayet, gasp olayı, terör, trafik kazası gibi kodlarla belirttiği (6 yaş %31,7; 8 yaş %31,4; 9 yaş %37,5; 10 yaş %38,2; 11 ve 12 yaş %33,3 ile) “şiddet” temasının içinde yansıtmaktadır. 7 yaş grubundaki çocuklar ise ölüm algılarını resim aracılığıyla en çok %33,3 ile “şiddet” teması, ikinci olarak da %26,7 ile “dini öğeler” teması içinde yansıtmaktadır.

Çocuklar ölümün ne olduğu hakkında 5 yaşından sonra bir algı oluşturmaya başlamaktadır. Bu kavram mantıklı ve duygusal rahatlıkla ilgili olabildiği gibi, mantık dışı ve kaygı verici de olabilir. Çocuklar günlük yaşamlarında ve çevrelerinde ölümden

bir şekilde etkilenebilirler ve yetişkinler onları her zaman koruyamaz. Bu nedenle araştırmacılar, çocuklardaki ölüm kavramını projektif çizimler yoluyla kolaylıkla ortaya çıkardığı görüşündedir (Jozefowski, 1983: 274). Araştırmacı veri toplama aşamasında bu durumu destekler sonuçlarla karşılaşmış ve hiçbir çocuk ölüm kavramını resmetmede tereddüt etmemiştir. Jozefowski (1983), Anthony (1972) ve Nagy (1948)'nin araştırmalarında da bu durumu destekler nitelikte bulgulara rastlanmaktadır.

Kane (1979) araştırmasında çocuklarda ölüm algılarının gelişimini Piaget'in söylediği gibi sadece işlem öncesi, somut işlemler ve soyut işlemler dönemleriyle açık bir şekilde bağlantılı olduğunu bulmuştur. Araştırmaya katılan çocukların yaşlarına bakıldığında, Piaget'in söylediği bu üç dönemin içinde olan çocuklar yer almaktadır ve 257 çocuğun hepsinin de bir ölüm algısının olduğunun bulunması Kane'in araştırmasıyla paralellik göstermektedir.

Cenaze törenleri, ölenin yakınlarının, sevenlerinin bir araya gelip acılarını paylaşmalarına vesile olduğu toplumsal bağları güçlendiren bir durumdur. Kültürümüzde aileler çocuklarıyla beraber cenaze törenlerine ve bayramlarda mezarlık ziyaretlerine gitmektedir. Öyle ki yaşamı boyunca dini yaşantıyla uzaktan yakından ilgisi olmayanlar bile, bir yakınlarını kaybettiklerinde cenaze törenlerine katılmaktadır (Göka, 2009: 198-199). Toplumumuzda ölüm ile ilgili tören ve ritüellerin oluşumunda, İslam dininin önemli derecede etkisi bulunmaktadır (Yıldız, 2007: 95). Türk-İslam kültüründe hasta ziyaretleri, cenaze törenleri ve insanların bu törenlere katılmaya teşvik edilmeleri önemlidir. Ölen kişiye Kuran-ı Kerim ve mevlit okuma, cenaze evine ziyaretlerde kültürel unsurlardandır (Göka, 2009: 47-199). Kültürümüzde dinin etkisiyle cenaze törenlerine katılma, bayram ziyaretleri, mevlitlere ailelerin çocuklarını da getirmeleri tüm yaş gruplarında çocukların ölüm algılarını resim aracılığıyla önemli oranda cenaze törenleri, mezarlık, cami, Kuran-ı Kerim, cennet ve cehennem gibi kodlarla belirttiği “dini öğeler” temasının içinde yansıtılmaları beklenen bir durumdur. Resim 3’de 12 yaşındaki Gamze’nin dedesinin ve ninesinin mezarlarına yaptığı bir ziyareti çizerek yansıttığı ölüm algısı ise bu durumu desteklemektedir.

Animizm, Piaget'in çocukların cansız varlıkları canlı ve bilinçli olduklarını belirtmek için kullandığı bir terimdir (Megep, 2007: 33) ve çocukların yaşam ve ölüme dair kavrayışlarının gelişimi incelendiğinde başvurulan bir kavramdır (Safier, 1964;

Akt. Stambrook ve Parker,1987). Gesell ve Ilg (1946) çalışmalarında beş yaşında nedensel ve mantıksal ilişkilerin hilesiz olduğunu, bu çocukların görüşlerinin kuvvetli bir şekilde animizm ile renklendiğini iddia ederler. Araştırmada ise beş ve altı yaşındaki çocukların ölen çizgi film karakterlerini, hayalet, iskeletleri ve cansız varlıkları canlı ve bilinçli oldukları şeklinde belirtmelerine rastlanmaktadır.7-12 yaş aralığındaki çocukların hiçbirinde ise bu duruma rastlanmamaktadır. Nagy (1948) için animizm kavramının görülmesi araştırmasında üç ile beş yaş arasında olduğunu bulması bu araştırma bulgusunu destekler niteliktedir. Bu sonuç Safier (1964)'in çalışmasında bulunduğu yaş ile animizm arasında ters orantı olduğu bulgusunu da desteklemektedir. Ancak Jozefowski (1983) araştırmasında beş ile dokuz yaş arasındaki her yaşta animizm kavramının görülebildiğini söylemiştir ve bu araştırmayı desteklememektedir.

Araştırmacılar çocukların ölümü anlamalarının onların bilişsel olgunlaşma düzeylerine bağlı olarak değiştiği ve geliştiğinden bahsederler (Dyregrov, 2000: 2). Piaget işlem öncesi dönemde çocuğun ölümü sadece gözlerin kapalı olması, uzak bir yere gidilmesi gibi geçici bir durum ve geri dönülebilir olarak düşündüğünü söylemektedir (Slaughter, 2005: 180). Sihirli öğeler hala düşüncelerinin parçası olmaya devam eder; ölümlerin yaşayanları gördüğünü ya da işittiğini varsaymaktadırlar (Dyregrov, 2000: 4). Nitekim Koocher (1973) araştırmasında işlem öncesi dönemdeki çocukların ölüm kavramı ile ilgili sorulara verdikleri cevapların animistik, fantezi ve büyüsel düşünce içerikli olacağını söylemiştir. Resim 11'de 6 yaşındaki Murat'ın ölen çizgi film karakterlerini konuşurması ve Resim 12'de 6 yaşındaki Ahmet'in iskeletin sokakta dolaşarak çocukları korkuttuğunu söyleyerek ölüm algılarını yansıtması Piaget'in işlem öncesi dönemde olan bir çocukta olması gereken ölüm algılarıyla örtüşmektedir.

6-9 yaş aralığındaki çocuklar ölümün bir son olduğu gerçeğini algılamaya başlamıştır. Bu yaş dönemindeki çocuk, geçmiş, şimdi ve gelecekle ilgili olarak zaman kavramını öğrenmiştir ve bu kavramı aksamalar olmakla birlikte hayatla ilişkilendirebilmektedir. Zaman algısının gelişmesi çocuğun ölüm kavramını anlamasını kolaylaştırmaktadır. Ölümü, ölen kişinin artık geri gelmeyeceğini bilir ama henüz ölüm kavramını kişiselleştiremez, kendisinin ölümlü olduğunu düşünemez (Göka, 2009: 232). Çocuğun ölüm kavramını kazanması sırasında iki tür ölüm anlayışından söz edilir. Bunlardan birincisi; diğerlerinin ölmesi kavramıdır ve ikinci ölüm anlayışı ise çocuğun, kendisinin öleceği kavramıdır. Araştırmada tüm yaş grubu çocuklarda hiçbir çocuk

kendisinin öleceği ile ilgili bir algı yansıtmamıştır. Nagy (1948)'nin çalışmasında da çocukların hiç biri kendi ölümlerinden bahsetmemiştir. Jozefowski (1983)'nin çalışmasında çocuklar kendi ölümlerini çok nadir ifade etmişlerdir ama çocuklar arkadaşlarının ölümünü hayal etmekte tereddüt yaşamamıştır. Çünkü çocuklar, öncelikle diğerlerinin ölmesi kavramını kazanmaktadır.

9-12 yaş aralığındaki çocuklar cenaze törenlerine ve ölüme ilişkin her şeye ilgi gösterir, olanı biteni anlamaya çalışırlar. Ölümün yaşlı, genç, çocuk, bebek demeyip, bizim bir insanı ne kadar sevdiğimize bakmayıp, yaşayan her canlının başına bir gün kesinlikle gelecek bir olay olduğunu artık iyice anlarlar (Göka, 2009: 233). Ancak dokuz on yaşlarında gerçekçi kavramlar yani kalıcı bir biyolojik süreç olarak ölüm ortaya çıkmaya başlar ve on yaşlarında ölüm kavramı giderek daha soyut hale gelir (Kılıç, 2013: 184-185). Resim 5’de 12 yaşındaki Salih’in kendine göre yaşam döngüsü resmettiği, yaşayan birinin zamanı geldiğinde öldüğünü söyleyerek yansıttığı ölüm algısı, bu durumu desteklemektedir. Araştırmada bu yaş grubu çocukların ölüm anlayışlarını resim aracılığıyla en çok cenaze törenleri, mezarlık, cami, Kuran-ı Kerim, cennet ve cehennem gibi kodlarla belirttiği “dini öğeler” temasının içinde yansıtmaları beklenmektedir.

Soyut kavramlar, çocukların algısal yapılanmalarına bu yaşlarda henüz hitap etmemektedir. Bunun sonucunda, çocuklar televizyonda ve çevrelerinde karşılaştıkları pek çok olay gibi şiddet sahnelerinden de yetişkinlere oranla daha fazla etkilenmektedirler. Ayrıca özdeşim kurabilecekleri bir örnek model arayışı içinde oldukları bu dönemde çocukların şiddeti model alabildikleri de bilinmektedir (Akçay ve Özcebe, 2012: 83). Bu durum araştırmada tüm yaş grubundaki çocukların benzer bir şekilde “şiddet” içerikli ölüm algılarına sahip olmalarını desteklemektedir.

Freud ise önceleri saldırganlığı belirli bir nedene bağlayamamış ve kuramının temel unsuru olan zorlayıcı cinsel dürtüler ve kişinin öz korumasını izleyen egoda bağlı nedenleri temel iki neden olarak kullanmıştır. Freud sonrası psikanalistlerden Melanie Klein, çocuk gelişiminin başladığı andan itibaren ölüm dürtüsünün, belli oranda dışlanarak nesnelere çevrildiğini, bunun da sadizmi doğurduğunu iddia etmiştir (Güleç, Topaloğlu, Ünsal ve Altıntaş, 2012: 118).

Çocukların ölüm algılarını yansıttıkları resimlere bakıldığında beş ve altı yaşındaki çocuklar “sembolik algılar” temasının içinde yansıttıkları resimlerle bazı karakterlerin öldükten sonra tekrardan canlandığını ve yaşamına devam edebildiğini yansıttıkları gözlenmiştir. Bu nedenle beş ve altı yaşlardaki çocukların ölüm kavramının alt bileşenlerinden bir canlının fiziksel bedeni öldükten sonra hayata tekrar gelemeceğini, hayatta tekrar var olamayacağını ifade eden geri döndürülemez olma alt bileşenini tam kazanamadıkları söylenebilmektedir. Fadul (2008) araştırmasında 4-5 yaşındaki çocukların ölümün geri döndürülemez olma alt bileşeni hakkındaki sorulara yetişkinlerin cevaplarına benzer cevaplar verdiği yani bu alt bileşeni kazandıkları sonucuna ulaşmıştır. Bu bakımdan araştırma Fadul’un araştırmasıyla paralellik göstermemektedir. Küçük yaşlardaki çocukların çoğunluğunun kötü insanların öldüğünü söylemesi ise ölümden hiç kimsenin kaçamayacağı gerçeğine dayanan ölüm kavramının alt bileşenlerinden kaçınılmazlık bileşenini beş ve altı yaşlarda tam kazanılmadığını göstermektedir. Childers ve Wimmer (1971)’da çalışmasında ölümün geri döndürülemez olma durumunun 10 yaşına kadar algılanamadığını bulmuştur. Speece ve Brent (1992) çocukların 10 yaşına gelinceye kadar yeterli bir ölüm anlayışına ulaşamadıklarını, başka bir deyişle ölüm kavramının alt bileşenlerinin kazanılmasında yaşın önemli bir etken olduğunu söylemektedir. Ölüm kavramının alt bileşenlerinden işlevsizlik bileşeni ölüm sonucunda vücudun tüm biyolojik işlevselliğini yitirdiğinin anlaşılmasını ifade etmektedir. Çoğu 5 ve 6 yaşındaki çocukların resimlerinde ise ölü olarak yansıttıkları karakterin dinlenmede olduğunu belirtmeleri (bkz. Resim 11) işlevsizlik alt bileşeninin tam kazanılmadığını göstermektedir.

#### **5.4. Farklı yaş grubundaki çocukların ölüm kavramı algısında bilgi edindikleri kaynaklar açısından değerlendirilmesine ilişkin bulguların tartışma ve yorumu**

Araştırmada farklı yaş grubundaki çocukların ölüm kavramı algısında bilgi edindikleri kaynaklar açısından nasıl dağılım gösterdikleri bir alt problem olarak ele alınmıştır. Elde edilen bulgulara göre 9 ve 10 yaş grubundaki çocuklar hariç bütün yaş grubundaki çocuklar ölüm kavramını algılamalarında bilgi edindikleri kaynaklara ilişkin oluşturulan temalarda ölüm hakkında en çok (5 yaş %57,9; 6 yaş %39; 7 yaş %50; 8 yaş %37,3; 11 yaş %42,9; 12 yaş %38,1 ile) “televizyon” temasında yer alan dizi veya filmler, haberler, çizgi filmlerden bilgi edindiklerini söylemiştir. 9, 10 ve 12 yaş grubundaki çocuklar hariç bütün yaş grubundaki çocuklar ise ölüm kavramını

algılamalarında bilgi edindikleri kaynaklara ilişkin oluşturulan temalarda ölüm hakkında en çok “televizyon” temasından sonra (5 yaş %31,6; 6 yaş %22; 7 yaş %20; 8 yaş %23,5; 11 yaş %23,8 ile) “aile” temasında yer alan anne ve/veya baba, abi ve/veya abla, akrabalarından bilgi edindikleri bulunmuştur. 9 yaş grubundaki çocuklarda ölüm hakkında bilgi edinilen kaynaklar en çok %40 ile “aile” ve sonrasında %27,5 ile “televizyon” temaları yer almaktadır. 10 yaş grubundaki çocuklar ise ölüm hakkında bilgi edindikleri kaynaklara ilişkin oluşturulan temalarda en çok %38,2 ile “gözlemler” temasının içinde yer alan yaşamında karşılaştığı ve /veya şahit olduğu durumlardan bilgi edindikleri bulunmuştur.

Tuncer ve Yalçın (1999)’ın araştırmasına göre çocukların %31’i hafta içi en az 4 saatini televizyon karşısında geçirmektedir. Bu oran hafta sonu %71.7’ye çıkmaktadır. Televizyonun çocuklar üzerindeki etkisi bu nedenle yadsınamaz. Televizyonun, boş zamanlarımızı değerlendirme biçimimizden, düşünme, hissetme biçimine, aile içi ve toplumsal ilişkilerimizin şekline kadar, bütün yaşantı biçimlerini kapsayacak şekilde hayatımızın her yönü üzerinde oldukça etkili olduğu bir gerçektir (Karacoşkun, 2002: 227). Bu nedenle araştırmada tüm yaş gruplarındaki çocukların ölüm kavramını algılamalarında bilgi edindikleri kaynaklara bakıldığında büyük oranda etkilenilen kaynağın “televizyon” olması beklenen bir durumdur.

Çocuklar için aile ilk düşüncelerinin olduğu önemli bir yapı taşıdır. Çocuklar bilemedikleri kavramlar ve durumlar hakkında bilgi edinebilmek için en yakınında olan ebeveynlerine sorular sormaktadır. Fakat günümüzde değişen toplumsal yapıyla birlikte sürekli çalışmak zorunda olan ebeveynlerin ilgisizliği ve zamansızlığı çocukları televizyona yöneltmektedir. Bu durum araştırmada çocukların ölüm kavramını algılamalarında bilgi edindikleri kaynaklar açısından “aile”nin yerini en çok “televizyon” un almasını açıklayabilmektedir.

Çocuklukta ve ergenlikte kurulan arkadaşlık belirli evrelerden geçmektedir. En erken 8-9 yaşlarında çocukların ortak eylemleri paylaştığı dönemdir. Ergenlik dönemiyle birlikte arkadaşlık çocukluktakinden nitelikçe farklılaşmaktadır. Kişilerarası ilişkiler ergenlik için daha önemlidir. Boylamsal çalışmalar, arkadaşlığın şaka, fıkra ve yerel haberlerin paylaşımı ile başladığını, arkadaşlık yoğunlaşınca veya anlam yüklendikçe kişisel problemleri paylaştıkları birbirlerini ziyaret ettikleri saptanmıştır. Ergenlik döneminde arkadaşlar boş zaman aktivitelerini inanç ve değerlerini paylaşır

(Çelen, 2007: 118). Araştırmaya bakıldığında ise sadece 8, 11 ve 12 yaş grubundaki çocukların ölüm kavramı hakkında bilgi edindikleri kaynaklar açısından “diğer” temasında yer alan arkadaşlar ve komşularından bilgi aldıklarını söylemeleri bu yaş grubunun yavaş yavaş ön ergenlik dönemine girmelerini ve bu dönemin özellikleri doğrultusunda cevap vermeye başladıklarını göstermektedir.

### **5.5. Farklı bölgelerde yaşayan çocukların ölüm algısını resim aracılığıyla ifade ediş biçimlerine ilişkin bulguların tartışma ve yorumu**

Araştırmada farklı bölgelerde yaşayan çocukların ölüm algısını resim aracılığıyla nasıl ifade ettikleri bir alt problem olarak ele alınmıştır. Elde edilen bulgulara göre Kastamonu (%40 ile) ve Eskişehir (%59,3 ile)’de yaşayan çocuklar ölüm algısını resim aracılığıyla en çok cenaze törenleri, mezarlık, cami, Kuran-ı Kerim, cennet ve cehennem gibi kodlarla belirttiği “dini öğeler” temasının içinde yansıtmaktadır. Diyarbakır’da yaşayan çocuklar ise ölüm algılarını en çok %47,7 ile silah, kan, cinayet, gasp olayı, terör, trafik kazası gibi kodlarla belirttiği “şiddet” temasının içinde yansıtmaktadır.

Toplumumuzda ölüm ile ilgili tören ve ritüellerin oluşumunda, İslam dininin önemli derecede etkisi bulunduğunu (Yıldız, 2007: 95) belirtilmiştir bu nedenle araştırmada hemen hemen tüm yaş grubundaki ve hem kız hem de erkek çocukların çoğunun Kastamonu ve Eskişehir’deki çocuklarda olduğu gibi ölüm algılarını resim aracılığıyla en çok cenaze törenleri, mezarlık, cami, Kuran-ı Kerim, cennet ve cehennem gibi kodlarla belirttiği “dini öğeler” temasının içinde yansıtması çocuklarda ölüm algılarının oluşumunda Türk-İslam kültürünün etkisini göstermektedir. Schilder ve Wechsler (1934) araştırmasında 5 ile 14 yaş arası çocukların ölüm algılarıyla inançları arasında güçlü bir ilişki olduğunu ve bunun dışında savaş, kaza, cinayet ve diğer şiddet içeren olayların çocukların çoğunlukla resmettiği ölüm algıları olduğunu bulmuştur. Araştırmada elde edilen sonuçlara bakıldığında ise Schilder ve Wechsler’in araştırmasını destekleyen sonuçlar bulunmuştur.

Ne zaman Diyarbakır’dan söz edilse ister istemez akıllara terör gelmektedir. İnsanlar bir yerden bir yere seyahat etmek istediklerinde terörün yol kesme, gasp, öldürme ve kaçırma eylemlerini gerçekleştireceği korkusuna kapılmaktadır (Vural,



2006: 98). Vural (2006) araştırmasında Diyarbakır'ın yıllardır süren terör ortamından olumsuz yönde en çok etkilenen illerin başında geldiğini söylemektedir. Ülkemizde ve dünyanın değişik yörelerinde çocuklar, erişkinler tarafından kurgulanan değişik boyuttaki terör eylemleri sonrası fiziksel ve ruhsal yönden ileri derecede örselenmekte, bu eylemler karşısında gerek kendi fiziksel, bilişsel ve ruhsal donanımları yeterli olmadığından, gerekse zaman zaman ana babaları da, olayla baş etme, yol gösterme, koruma, yatıştırma yönünde yetersiz ve çaresiz kalabileceğinden; çok yoğun bir korku, güçsüzlük ve ne yapacağını bilememe duyguları yaşayabilmektedirler. Böylesi bir baskı ve terör sürecinde yaşamak durumunda kalan çocuklarda kendini savunma, haksızlıklar karşısında direnebilmek üzere kendi iç güçlerini işleme sokma gibi benlik işlevleri gelişemez. Bu çocuklarda vazgeçme ve kendi edilgin bir biçimde şiddet eylemcisine teslim etme sık görülen bir durum olmaktadır (Gökler, 2001: 67). Resim 16'da 12 yaşındaki Celal'in "terörist dağda evindeyken, asker onu evinden atmaya çalışıyor ama terörist onu öldürüyor" diyerek resmini anlattığı terör olayını yansıttığı ölüm algısı bu durumu desteklemektedir. Araştırmada Diyarbakır'daki çocukların ölüm algılarını en çok silah, kan, cinayet, gasp olayı, terör, trafik kazası gibi kodlarla belirttiği "şiddet" temasının içinde yansıtması ve "şiddet" temasının içinde de terör ile ilgili kodlarla ölüm algılarını yansıtması Diyarbakır'da yaşayan çocukların ölüm algılarında terörün önemli bir etkisinin olduğunu göstermektedir.

Araştırmada Kastamonu, Eskişehir ve Diyarbakır'daki çocukların hepsinin de ölüm algılarını en az hayal ürünü olan canavarlar, çizgi film karakterleri ve iskeletler gibi kodlarla belirttiği "sembolik öğeler" temasının içinde yansıtması çocuklardaki ölüm algılarının oluşumunda diğer faktörlerin daha önemli olduğu sonucunu vermektedir.

#### **5.6. Farklı bölgelerde yaşayan çocukların ölüm kavramı algısında bilgi edindikleri kaynaklar açısından değerlendirilmesine ilişkin bulguların tartışma ve yorumu**

Araştırmada farklı bölgelerde yaşayan çocukların ölüm kavramı algısında bilgi edindikleri kaynaklar açısından nasıl dağılım gösterdikleri bir alt problem olarak ele alınmıştır. Elde edilen bulgulara göre Kastamonu, Eskişehir ve Diyarbakır'daki çocuklar ölüm kavramını algılamalarında bilgi edindikleri kaynaklara ilişkin oluşturulan temalarda ölüm hakkında en çok sırasıyla %40, %39,5 ve %37,2 ile "televizyon"

temasında yer alan dizi veya filmler, haberler, çizgi filmlerden bilgi edindiklerini söylemiştir.

Toplumun en küçük bireyleri olan çocukların, günümüzün en yaygın ve en etkili kitle iletişim aracı olan televizyondan etkilendiği (Büyükbaykal, 2007: 31) bilinmektedir. Çocuklar her gün saatlerce televizyonda karşılaştıkları çizgi filmler, korku filmleri, haberler, süper kahramanlar ile ölüm hakkında gerçek veya hayal ürünü olan bir resim oluşturur (Jozefowski, 1983: 275). Bu nedenle televizyonun çocukların ölüm kavramını algılamalarında bilgi edindikleri en önemli kaynaklardan biri olduğu yadsınamaz bir durumdur. Yaşadıkları farklı bölgelere göre çocuklar ölüm kavramını algılamalarında bilgi edindikleri kaynaklar açısından farklılık göstermemektedir. Bulunan farklılık ölüm kavramını algılamalarında bilgi edinilen televizyon kaynağının ölüm algılarının oluşumunda çocukların nasıl ve ne şekilde etkilendikleri üzerinedir.

Çoğu dinde ve inanç sisteminde ölen kişi için yas tutma ve uğurlama töreni vardır. Bu uğurlama törenleri kültürden kültüre değişiklik göstermektedir (Seibert, Drolet ve Fetro, 2003: 40). Örneğin farklı illerde yaşayan çocuklarda kültürün etkisiyle ölen birinin ardından yapılan cenaze törenlerini, Kur'an okumalarını, mevlitleri ve Türk-İslam kültüründe yer alan ölümden sonraki cennet ve cehennem inancını ölüm algıları olarak yansıtmaktadır. Diyarbakır ilinde yaşayan çocuklar çevrelerinde terör gibi şiddet olaylarının diğer illere göre daha fazla karşılaşması, televizyonda sunulan şiddet olaylarından daha çok etkilendiklerini ve ölüm algılarını bu doğrultuda geliştirdiklerini göstermektedir. Resim 13'de Diyarbakır'da yaşayan 7 yaşındaki Mustafa'nın kan davası olarak adlandırdığı resminde yansıttığı ölüm algısı ve Resim 14'de Diyarbakır'da yaşayan 11 yaşındaki Hale'nin baskılar sonucunda bir kızın intihar girişimini yansıttığı ölüm algısı bu durumu desteklemektedir.

### 5.7. Ölüm deneyimine sahip olan çocukların ölüm algısını resim aracılığıyla ifade ediş biçimlerine ilişkin bulguların tartışma ve yorumu

Araştırmada ölüm deneyimine sahip olan çocukların ölüm algısını resim aracılığıyla nasıl ifade ettikleri bir alt problem olarak ele alınmıştır. Elde edilen bulgulara göre ölüm deneyimine sahip olan çocukların %63,9'u ve ölüm deneyimine sahip olmayan çocukların %41,6'sı ölüm algılarını resim aracılığıyla en çok cenaze törenleri, mezarlık, cami, Kuran-ı Kerim, cennet ve cehennem gibi kodlarla belirttiği “dini öğeler” temasının içinde yansıtmaktadır. Fakat ölüm deneyimine sahip olmayan çocuklar ölüm algılarını resim aracılığıyla ifade ederken bu noktada oluşan tüm temalarda bir algılarının olduğu gözlenirken ölüm deneyimine sahip olan çocuklar ölüm algılarını resim aracılığıyla sadece “dini öğeler”, “tıbbi öğeler” ve “doğa olayları” temalarının içinde yansıtmaktadır.

Çocukların ölümü anlama yetilerinin gelişimi, genel bilişsel gelişimlerine bağlı olmakla birlikte aynı zamanda çocuğun ölüm olayıyla ilgili deneyimlerini de yansıtmaktadır (Dyregrov, 2000: 4). White ve arkadaşları (1978) çalışmasında ölüm kavramının bileşenlerinin anlaşılmasında bilişsel gelişim aşamalarıyla oldukça ilişkili olduğunu bulması bu algıyla paralellik göstermektedir. Bunun yanında çocukların ölümü algılama biçimleri ölümle ilgili deneyime sahip olup olmama durumuna göre değiştiği de görülmektedir. Kişisel kayıp deneyimi olan çocukların böyle yaşantıları olmayan akranlarından daha farklı bir ölüm kavrayışına sahip oldukları düşünülmektedir (Koytak, 2008: 27-28). Nitekim Kane (1979) araştırmasında kayıp yaşayan çocukların ölüm algılarında farklılıklar tespit etmiştir. Jay ve arkadaşları (1987)'da araştırmasında bir yakını kaybetmiş 3 yaşındaki çocukların bile ölüm algılarını etkilediğini bulmuştur. Bu nedenle ölüm deneyimine sahip olma durumunun çocuklardaki ölüm algılarını etkilediği söylenebilmektedir. Araştırmada ölüm deneyimine sahip olan çocuklar ile sahip olmayan çocuklar ölüm algılarını yansıtmasında çok farklılık bulunmasa da bu ölüm algılarını yorumlamalarında ölüm deneyimlerinden etkilendikleri bulunmuştur. Örneğin, Resim 1'de ölüm deneyimine sahip olmayan Nermin'in “Hastalanan kişilerin acil hastaneye geldikleri an”ı yansıttığı ölüm algısında doktorların bazı hastaları iyileştirdiğini fakat bazılarının öldüğünü söylemiştir. Fakat Resim 2'de ölüm deneyimine sahip olan Sinem “Ninemi babam hastaneye götürdü ve hastanede yer olmadığı için dışarıda yatmış yer bulununcaya

kadar, hemşirelerde nineme yer arıyorlar ama ninem öldü” diyerek ninesinin ölmesi sonucu yaşadığı deneyimi aktarmaktadır.

McIntire ve arkadaşları (1972) araştırmasında çocukların ölüm algılarında ölüm deneyiminin bir etkisinin olmadığını bulmuştur. Mahon (1993) ise araştırmasında 5-12 yaşları arasında, kardeş kaybı yaşamış çocuklar ve yaşamamış çocuklar arasındaki ölüm algılarının farklı olmadığını söylemiştir. Bu durum araştırmada ölüm deneyimine sahip olan çocukların ölüm algılarıyla ölüm deneyimine sahip olmayan çocukların ölüm algılarını benzer biçimlerde yansıtılmalarını desteklemektedir.

### **5.8. Ölüm deneyimine sahip olan çocukların ölüm kavramı algısında bilgi edindikleri kaynaklar açısından değerlendirilmesine ilişkin bulguların tartışma ve yorumu**

Araştırmada ölüm deneyimine sahip olan çocukların ölüm kavramı algısında bilgi edindikleri kaynaklar açısından nasıl dağılım gösterdikleri bir alt problem olarak ele alınmıştır. Elde edilen bulgulara göre ölüm deneyimine sahip olan 36 çocuktan 22’si ölüm kavramını algılamalarında bilgi edindikleri kaynaklara ilişkin oluşturulan temalarda ölüm hakkında “gözlemler” temasından yani yaşamında karşılaştığı ve /veya şahit olduğu durumlardan bilgi edindiklerini söylemiştir. Ölüm deneyimine sahip olmayan çocuklar ise ölüm kavramını algılamalarında bilgi edindikleri kaynaklara ilişkin oluşturulan temalarda sırasıyla ölüm hakkında en çok %43,4 ile “televizyon” temasında yer alan dizi veya filmler, haberler, çizgi filmlerden; %24,9 ile “aile” temasında yer alan anne ve/veya baba, abi ve/veya abla, akrabalarından ve %14 ile “gözlemler” temasından yani yaşamında karşılaştığı ve /veya şahit olduğu durumlardan bilgi edindiklerini söylemiştir.

Hunter ve Smith (2008) araştırmasında çocukların ölüm algılarında ölüm deneyiminin etkisinin olduğunu bulmuştur ve bu açıdan araştırma bulgularıyla paralellik göstermektedir. Ayrıca Hunter ve Smith (2008) araştırmasında çocukların ölüm algılarının gelişiminde anne iletişimi arasında anlamlı bir ilişki bulamamıştır. Yani ölüm deneyimine sahip çocukların ölüm algılarının oluşumunda annelerinin önemli bir etkisinin olmadığı sonucu çıkmaktadır. Fakat bu araştırmada elde edilen sonuçlar ölüm

deneyimine sahip çocukların ölüm algılarının oluşumunda “aile”nin önemli bir etkisinin olduğu bulunmuştur.

Varoluşçu psikanalist Yalom, küçük yaşlardan itibaren çocukların etraflarını saran ölümlülüğün işaretlerini ölü yapraklar, böceklerin ve hayvanların ölümü, ortadan kaybolan büyükanne ve büyükbabalar, yas tutan ebeveynler, çevreden gördükleri sıralanmış mezar taşları gibi ellerinde olmadan fark ettiklerini, bunları gözlediklerini söylemektedir (Yalom, 2008: 11). Resim 7’de 8 yaşındaki Mert’in, “Yaprakları dökülmüş, ölmekte olan bir ağaç” çizdiğini söyleyerek resmini anlatması Yalom’un söyleviyle paralellik göstermektedir. Türk-İslam kültürünün etkisiyle de ülkemizdeki ölen bir kişinin ardından yapılan dini törenler ve çocukların bu törenlere katılıyor olması çocuklara eşsiz bir gözlem fırsatı sunmaktadır. Böylece çocuklar gözlemleri yoluyla kendi ölüm algılarını oluşturmaktadır (Jozefowski, 1983: 275). Araştırmada ölüm deneyimine sahip olan çocuklar ölüm kavramını algılamalarında bilgi edindikleri kaynaklara ilişkin ölüm hakkında en çok ölüm deneyimlerinin etkisiyle şekillenen yaşamında karşılaştığı ve /veya şahit olduğu durumlardan bilgi edindiklerini söylemeleri beklenen bir durumdur.

Araştırmada ölüm deneyimine sahip olan çocuklar ölüm kavramı algısında bilgi edindikleri kaynaklar açısından ölüm hakkında aile üyelerinden çok az bilgi aldıklarını söylemeleri çocukların ölüm algılarının oluşumunda aile üyelerinden hiç etkilenmedikleri anlamı çıkarılmamalıdır. Gerek çocukların resimleri gerekse çocukların yorumları dikkate alındığında ölüm deneyimine sahip olan çocukların ölüm kavramını algılamalarında bilgi edindikleri kaynaklar açısından ölüm hakkında aile üyelerinden sözlü olarak bilgi edinmeseler bile davranışsal olarak veya çocuğa gözlem yapma şansı tanıma bakımından dolaylı olarak aile üyelerinin etkisinden söz edilebilmektedir. Fakat ölüm deneyimine sahip çocukların ölüm kavramını algılamalarında bilgi edindikleri kaynaklar açısından ölüm hakkında “eğitim” temasında yer alan öğretmenler, dersler, ders kitaplarından hiç kimsenin bilgi edindiğini söylememesi ise Walker ve Maiden (1987)’in çocukların tutumlarının, bilişsel gelişim düzeyleri ile paralellik gösterdiği, ölüme ilişkin deneyimlerinin, sosyalleşme ve aldıkları eğitimle de ilişkili olduğu sonucuna vardığı araştırmasına karşıt bir durum oluşturmaktadır.

### **5.9. Çocukların ölüm kavramı algısında bilgi edindikleri kaynaklara göre ölüm algılarını resim aracılığıyla ifade ediş biçimlerine ilişkin bulguların tartışma ve yorumu**

Araştırmada çocukların ölüm kavramı algısında bilgi edindikleri kaynaklara göre ölüm algılarını resim aracılığıyla nasıl ifade ettikleri bir alt problem olarak ele alınmıştır. Elde edilen bulgulara göre ölüm kavramı algısında bilgi edindikleri kaynaklara ilişkin oluşturulan temalarda ölüm hakkında “televizyon” temasında yer alan dizi veya filmler, haberler, çizgi filmlerden bilgi edindiklerini söyleyen çocuklar aralarında pek bir fark olmamakla birlikte sırasıyla en çok %34 ile ölüm algılarını resim aracılığıyla cenaze törenleri, mezarlık, cami, Kuran-ı Kerim, cennet ve cehennem gibi kodlarla belirttiği “dini öğeler” temasının ve %32 ile silah, kan, cinayet, gasp olayı, terör, trafik kazası gibi kodlarla belirttiği “şiddet” temasının içinde yansıtmaktadır.

Çocuklar toplumdaki kötü ve kural dışı uyaranlara karşı korunmaya en açık toplum kesimidir. Günümüzde televizyon, sadece şiddet ve suç için değil, çocukların cinsiyet rollerini algılamada, politik görüşlerini geliştirmede, etnik ve ırka ilişkin tutumları ve sosyal davranışları oluşturma ve geliştirme hakkında bilgi sağlamak gibi birçok önemli olayda da etkili olmaktadır. Televizyon bu şekilde çocuğun anne ve babasından sonra üçüncü bir ebeveyn olmuştur. Aşırı miktarda şiddet ve ölümün, haber programlarında gösterilmesi, sosyal saldırganlığı etkilemekte ve şiddet içeren bir toplum imajı yaratmaktadır (Güleç ve ark., 2012: 120-121). Gebner ve arkadaşları yaptıkları araştırmada televizyon bağımlılarının televizyondaki şiddet içerikli programların etkisiyle, gerçek dünyayı tehdit edici unsurlarla dolu, tehlikeli ve güvenilmez bir dünya olarak tanımladıkları bulunmuştur (Mutlu, 2012: 50). RTÜK Kamuoyu ve Yayın Araştırmaları Daire Başkanlığınca Ankara’da 1.836 kişiye uygulanan bir araştırmada ailelerin çocuklarının şiddet programı izlemelerini kontrol edemediklerini ortaya koymuştur (Özdiker, 1997-98: 22). Aslında televizyon kültürün büyük ölçüde aynasıdır. Aynı zamanda, kültürel dinamiği hızlandıran bir dürtü de olmaktadır (Tokgöz, 1979: 99). Türk-İslam kültürünün çocuklar üzerindeki etkisi de göz önüne alındığında ve bu bilgilerden yola çıkılarak, araştırmada ölüm kavramını algılamalarında bilgi edindikleri kaynaklara ilişkin oluşturulan temalarda ölüm hakkında “televizyon” temasından bilgi edindiklerini söyleyen çocuklar en çok ölüm algılarını “dini öğeler” temasında yansıttığı ve ikinci olarak en fazla “şiddet” temasının

içinde yansıttığı bulgusunu desteklemektedir. Resim 15’de altı yaşındaki Kerem’in, “Evi birileri yakıyor ve içinde çocuklar var” diyerek resmini anlattığı, evin içinde birilerinin olduğunu ve öldüklerini anlatarak resmini yorumladığı “şiddet” temasının içinde yer alan resmini televizyondan gördüğünü söylemesi bu bulguyla paralellik göstermektedir.

Televizyonun çocuklar üzerindeki etkisi kronolojik yaş ve gelişim seviyesine göre değişmektedir. Ayrıca sekiz yaşından önce gerçek ile gerçek olmayanın ayırt edilmesinde yetersizlik vardır (Tüzün, 2002: 47). Küçük yaşlardaki çocukların genellikle gerçeği değerlendirme yetileri yaşla birlikte gelişir. Yaşam deneyimlerinin azlığı nedeniyle çevresindeki olayları gerçeğe uygun olarak algılayamayan çocuklar, televizyondan kendisine ulaşan verileri, kendi hayal gücüne ve korkularına göre şekillendirmektedir (Akçay ve Özcebe, 2012: 82). Yani çocuklar farklı yaşlarda farklı şekillerde televizyon seyrederek ve anlarlar (Karaca, Pekiyan ve Güney, 2007: 234).

Elde edilen bulgulara göre ölüm kavramı algısında bilgi edindikleri kaynaklara ilişkin oluşturulan temalarda ölüm hakkında “eğitim” temasında yer alan öğretmenler, dersler ve/veya ders kitaplarından bilgi edindiklerini söyleyen çocuklar en çok ölüm algılarını resim aracılığıyla %50 ile ünlü bir devlet adamının kaybını çizenler, Anıtkabir, şehit cenazesi çizenler gibi kodlarla belirttiği “yaşam olayları” temasının içinde yansıtmaktadır. Walker ve Maiden (1987)’da çocukların tutumlarının, bilişsel gelişim düzeyleri ile paralellik gösterdiği, ölüme ilişkin deneyimlerinin, sosyalleşme ve aldıkları eğitimle de ilişkili olduğu sonucuna vardığı araştırmasında eğitimin öneminden bahsetmektedir. Bu bulgu bize ders kitaplarının ve öğretmenlerin tarihimizin önemli devlet adamlarının anlatımında ve güncel konulardaki görüşlerin çocuklara aktarıldığını göstermektedir. Resim 9’da 10 yaşındaki Ayşe’nin Anıtkabir’i resmetmesi ve “Ölüm denilince aklıma ilk Atatürk geliyor” diyerek yansıttığı ölüm algısı bu durumu desteklemektedir.

İnsanlar kişiliklerinin temelini oluşturan bir kısım davranışı aile ortamında kazanır. Çocuklar daha küçük yaşlarda anne-babalarını ve ailede sevdikleri büyüklerini taklit ederek onlarla özdeşir (Fidan, 2012: 6). Kendimiz ve diğerleri hakkında ne gibi duygusal tepkiler vereceğimizi, bu duygularla ilgili düşüncelerimizi ve nasıl ortaya koyacağımızı aile içerisinde öğreniriz (Özmen, 2004: 30). Ebeveynlerin çocuklara karşı

görevlerinden biri de onlara ölüm gerçeğini doğru düzgün öğrenmelerini sağlamaktır (Göka,2009: 239). Vygotsky, düşüncelerin sosyal ve kültürel kökenlerine büyük önem vererek, çocukların düşünce ve fikirlerinin oluşumunda, sosyal ve kültürel etkileşimlerin ve bu süreçte kullanılan dilin büyük rol oynadığını savunmuştur. Böylece öğrenciler kendi başlarına anlayamayacakları ya da öğrenemeyecekleri kavramları öğrenebilirler (Çakıcı, 2010: 98-99). Yani çocuklar ölüm hakkında ailelerinden edindikleri bilgiler veya ailelerin karşılaştığı durumun anlatılmasına şahit olarak edindiği bilgiler ışığında bir algı oluşturmaktadır. Resim 18’de 9 yaşındaki Mehmet’in aile içinde konuşulurken duyduğu babasının başına gelen bir gasp olayını yansıttığı ölüm algısı bu durumla paralellik göstermektedir. Bu nedenle araştırmada elde edilen bulgulara göre ölüm kavramı algısında bilgi edindikleri kaynaklara ilişkin oluşturulan temalarda ölüm hakkında “aile” temasında yer alan anne ve/veya baba, abi ve/veya abla, akrabalarından bilgi edindikleri söyleyen çocuklar en çok %56,7 ile ölüm algılarını resim aracılığıyla silah, kan, cinayet, gasp olayı, terör, trafik kazası gibi kodlarla belirttiği “şiddet” temasının içinde yansıtması aile içinde bu konuların sıklıkla konuşulduğunu ve çocukların bu konuşmalardan etkilenecek şekilde ölüm hakkında bir algı oluşturdukları söylenebilmektedir.

Vygotsky, çocukların belirgin bir biçimde insan işlevlerine dayanarak oluşturmaya hizmet eden birçok fizyolojik ve psikolojik eğilimlerle donanmış bir biçimde doğmalarına karşın, yeteneklerinin büyük ölçüde kültürel pratikler ve kendilerini içinde buldukları topluluğun düşünce sistemleri tarafından biçimlendiğini söylemektedir. Toplumsal dünyanın çocuğun gelişimine rehberlik etmesi, çocukların dünyayı yorumlamalarına yol göstermekte ve onların karşılaştıkları çeşitli fiziksel ve sosyal görüngüleri sistemleştirmelerine yardımcı olmaktadır (Nicolopoulou, 2004: 146-147). İnsanoğlu ölümle ilgili dinsel ayinleri, törenleri yaşayarak sosyal yönlerden öğrenirler ve bu durumu kültüre mal ederler (Tanhan, 2007: 25-65). Çocuklar çevrelerinde olan ve kendi karşılaştıkları olaylarla birlikte hayata dair bilgi edinmektedir. Resim 1’de yedi yaşındaki Nermin’in hastane ziyareti sırasında gördüğü ve hastalanan kişilerin acil hastaneye geldikleri anı çizerek yansıttığı ölüm algısı bu durumu desteklemektedir. Bu nedenle araştırmada elde edilen bulgulara göre ölüm kavramı algısında bilgi edindikleri kaynaklara ilişkin oluşturulan temalarda ölüm hakkında “gözlemler” temasında yer alan yaşamında karşılaştığı ve/veya şahit olduğu durumlardan bilgi edindiklerini söyleyen çocuklar en çok %69,8 ile ölüm algılarını



resim aracılığıyla cenaze törenleri, mezarlık, cami, Kuran-ı Kerim, cennet ve cehennem gibi kodlarla belirttiği “dini öğeler” temasının içinde yansıtması beklenen bir durumdur.

Araştırmada elde edilen bulgulara göre ölüm kavramı algısında bilgi edindikleri kaynaklara ilişkin oluşturulan temalarda ölüm hakkında “dini kaynaklar” temasında yer alan imamlar ve Kur’an kurslarından bilgi edindiklerini söyleyen çocuklar en çok %95,7 ile ölüm algılarını resim aracılığıyla cenaze törenleri, mezarlık, cami, Kuran-ı Kerim, cennet ve cehennem gibi kodlarla belirttiği “dini öğeler” temasının içinde yansıtmaktadır. Yani dini içerikli kaynaklar çocuklara ölüm hakkında dini bilgiler ışığında cevaplar verdikleri görülmektedir.

## BÖLÜM VI

### SONUÇ VE ÖNERİLER

Araştırmada çocukların resim yoluyla ölüm algılarını ifade ediş biçimleri ve ölüm kavramını algılamada bilgi edindikleri kaynakların neler olduğu üzerinde durulmuştur. Cinsiyet, yaş, yaşadıkları farklı bölgeler ve ölüm deneyimine sahip olup olmama durumlarına göre çocuklar ölüm algılarını resim aracılığıyla nasıl ifade ettikleri ve ölüm kavramı algısında bilgi edindikleri kaynakların neler olduğuna bakılmış, farklı cinsiyetteki çocukların ölüm kavramı algısında bilgi edindikleri kaynaklar açısından ölüm algılarını resim aracılığıyla nasıl ifade ettikleri incelenmiştir.

Aşağıda, bu araştırmadan alt problemler doğrultusunda elde edilen bulgulara dayalı olarak ulaşılan sonuç ve önerilere yer verilmiştir.

#### 6.1. SONUÇ

5-12 yaş aralığındaki çocukların ölüm algısını ifade biçimlerinin incelenmesi sonucunda elde edilen sonuçlar aşağıda özetlenmiştir.

##### **a) Çocukların ölüm algısını resim aracılığıyla ifade ediş biçimlerine ilişkin sonuçlar**

- 1- Araştırmaya katılan kız ve erkek çocuklar ölüm algılarını en çok “Dini öğeler” ve “Şiddet” temalarında en az ise “sembolik öğeler” temasında yansıttıkları gözlenmiştir (bkz.Tablo 8).
- 2- Araştırma kapsamına giren 5-12 yaş aralığındaki çocukların çoğu ölüm algılarını dini öğeler içeren ve şiddet içerikli resimlerle ifade ettikleri gözlenmiştir (bkz.Tablo 10). Sadece 5 ve 6 yaşlarındaki çocuklar hayal ürünü olan canavarlar, çizgi film karakterleri ve iskelet çizerek ölüm algılarını ifade etmiştir (bkz.Resim 11). 5 ve 6 yaşlarındaki çocukların ölüm algılarının oluşumunda animizm kavramını etkili olduğu ölüm algılarını yansıttıkları resimlerinde gözlenmiştir.
- 3- Araştırmada sadece 5 ve 6 yaşındaki çocukların ölen çizgi film karakterlerini, hayalet, iskeletleri ve cansız varlıkları canlı ve bilinçli oldukları şeklinde belirtmelerine rastlanmaktadır (bkz. Resim 12). Bu nedenle animizm kavramı

sadece 5 ve 6 yaşlarındaki çocukların ölüm algısını ifade ediş biçimlerinde rastlanmaktadır.

- 4- Kastamonu ve Eskişehir’de yaşayan çocuklar ölüm algısını resim aracılığıyla en çok cenaze törenleri, mezarlık, cami, Kuran-ı Kerim, cennet ve cehennem gibi kodlarla belirttiğı “dini öğeler” temasının içinde yansıtmaktadır. Diyarbakır’da yaşayan çocuklar ise ölüm algılarını en çok silah, kan, cinayet, gasp olayı, terör, trafik kazası gibi kodlarla belirttiğı “şiddet” temasının içinde yansıtmaktadır (bkz.Tablo 12).
- 5- Ölüm deneyimine sahip olan ve olmayan çocuklar ölüm algılarını resim aracılığıyla en çok “dini öğeler” temasının içinde yansıtmaktadır (bkz.Tablo 14).
- 6- Ölüm deneyimine sahip olmayan çocuklar ölüm algılarını resim aracılığıyla ifade ederken bu noktada oluşan tüm temalarda bir algılarının olduğı gözlenirken ölüm deneyimine sahip olan çocuklar ölüm algılarını resim aracılığıyla sadece “dini öğeler”, “tıbbi öğeler” ve “doğa olayları” temalarının içinde yansıtmaktadır (bkz.Tablo 14).

**b) Çocukların ölüm kavramı algısında bilgi edindikleri kaynaklara ilişkin sonuçlar**

- 1- Kız ve erkek çocuklar ölüm kavramını algılamalarında en çok “televizyon” temasından bilgi edindikleri gözlenmiştir. Erkek çocuklar ölüm kavramını algılamalarında “Televizyon” temasından sonra en çok “Aile” temasından; kız çocuklar ise “Gözlemler” temasından bilgi edindikleri gözlenmiştir (bkz.Tablo 9).
- 2- Kız ve erkek çocuklar ölüm kavramını algılamalarında bilgi edinilen kaynaklara ilişkin temalarda ölüm hakkında en az “diğer” temasında yer alan arkadaşlar, komşulardan bilgi edindikleri bulunmuştur (bkz.Tablo 9).
- 3- Çocuklar araştırma kapsamına giren tüm yaş gruplarında ölüm kavramını algılamada benzer kaynaklardan bilgi edindikleri gözlenmiştir. Çocuklar ölüm kavramını algılamalarında televizyon, aile fertleri ve kendi gözlemleri sonucunda bilgi edindikleri gözlenmiştir (bkz.Tablo 11).
- 4- Kastamonu, Eskişehir ve Diyarbakır’daki çocuklar ölüm kavramını algılamalarında bilgi edindikleri kaynaklara ilişkin oluşturulan temalarda ölüm

hakkında en çok “televizyon” temasında yer alan dizi veya filmler, haberler, çizgi filmlerden bilgi edindikleri bulunmuştur (bkz.Tablo 13).

- 5- Ölüm deneyimine sahip olan çocuklar en çok yaşamında karşılaştığı ve /veya şahit olduğu durumlardan, “Gözlemler” temasından; ölüm deneyimine sahip olmayan çocuklar ise en çok “Televizyon” temasından bilgi edindikleri gözlenmiştir (bkz.Tablo 15).

**c) Çocukların ölüm kavramı algısında bilgi edindikleri kaynaklara göre ölüm algılarını resim aracılığıyla ifade ediş biçimlerine ilişkin sonuçlar**

- 1- Ölüm hakkında “televizyon” temasında yer alan dizi veya filmler, haberler, çizgi filmlerden bilgi edindiklerini söyleyen çocuklar en çok ölüm algılarını resim aracılığıyla cenaze törenleri, mezarlık, cami, Kuran-ı Kerim, cennet ve cehennem gibi kodlarla belirttiği “dini öğeler” temasında ve silah, kan, cinayet, gasp olayı, terör, trafik kazası gibi kodlarla belirttiği “şiddet” temasının içinde yansıttıkları bulunmuştur.
- 2- Ölüm hakkında “eğitim” temasında yer alan öğretmenler, dersler ve/veya ders kitaplarından bilgi edindiklerini söyleyen çocuklar en çok ölüm algılarını resim aracılığıyla ünlü bir devlet adamının kaybını çizenler, Anıtkabir, şehit cenazesi çizenler gibi kodlarla belirttiği “yaşam olayları” temasının içinde yansıttığı bulunmuştur.
- 3- Ölüm hakkında “aile” temasında yer alan anne ve/veya baba, abi ve/veya abla, akrabalarından bilgi edindikleri söyleyen çocuklar en çok ölüm algılarını resim aracılığıyla silah, kan, cinayet, gasp olayı, terör, trafik kazası gibi kodlarla belirttiği “şiddet” temasının içinde yansıttığı bulunmuştur.
- 4- Ölüm hakkında “gözlemler” temasında yer alan yaşamında karşılaştığı ve/veya şahit olduğu durumlardan bilgi edindiklerini söyleyen çocuklar en çok ölüm algılarını resim aracılığıyla cenaze törenleri, mezarlık, cami, Kuran-ı Kerim, cennet ve cehennem gibi kodlarla belirttiği “dini öğeler” temasının içinde yansıttığı gözlenmiştir.
- 5- Ölüm hakkında “dini kaynaklar” temasında yer alan imamlar ve Kur’an kurslarından bilgi edindiklerini söyleyen çocuklar en çok ölüm algılarını resim aracılığıyla cenaze törenleri, mezarlık, cami, Kuran-ı Kerim, cennet ve

cehennem gibi kodlarla belirttiği “dini öğeler” temasının içinde yansıttığı gözlenmiştir.

## 6.2. ÖNERİLER

Araştırmada elde edilen bulgulara dayalı olan sonuçlar da göz önünde bulundurularak ortaya konan öneriler aşağıda sunulmuştur.

- 1- Araştırma sonucunda ailenin çocukların ölüm algılarını ifade biçimlerini etkilediği bulunmuştur. Bu nedenle ebeveynlerin ölüm algılarını belirlemeye yönelik araştırmalar yapılabilir ve ebeveynlerin ölüm hakkında çocuklarını nasıl etkiledikleri belirlenebilir.
- 2- Araştırma sonucunda televizyonun çocukların ölüm algılarını ifade biçimlerini etkilediği bulunmuştur. Bu nedenle televizyon yayınlarında ölüm hakkında nasıl bilgiler verildiği incelenebilir ve çocukların ölüm algısına etkisi incelenebilir.
- 3- Araştırmada çocukların ölüm kavramı algısında bilgi edinilen kaynaklara bakıldığında eğitimcilerin ve öğretmenlerin çok etkili olmadığı bulunmuştur. Bu sonuca göre bu konuda eğitimcilerin ve öğretmenlerin ölüm algılarını ortaya koyan araştırmalar yapılabilir ve öğrencilerini nasıl etkiledikleri ve bu etkisizliğin nedenleri belirlenebilir.
- 4- Araştırmada çocukların önemli bölümünün ölüm algılarını şiddet içerikli resimlerle yansıtması sonucuna göre şiddetin boyutlarını araştırılabilir ve aile, okul ve benzeri yerlerdeki şiddet olaylarının çocukların ölüm algılarını nasıl etkilediğine ilişkin araştırmalar yapılabilir.
- 5- Araştırma kapsamı genişletilerek ve farklı bilgi toplama yöntemleri kullanılarak çocukların ölüm algılarını belirlemek için araştırma tekrarlanabilir.
- 6- Ölüm deneyimine sahip olan ve olmayan ailelerin yaşadıkları kaygı düzeyleri incelenebilir ve bu durumda çocuklarıyla kurdukları iletişimin etkileri araştırılabilir.
- 7- Türkiye ile farklı ülkelerdeki çocukların ölüm algıları ve ölüm kavramını algılamada bilgi edinilen kaynaklar karşılaştırılarak kültürel farklılıkları ortaya koyacak araştırmalar yapılabilir.
- 8- Türkiye’de yaşayan farklı dinlere mensup çocukların ölüm algıları ve ölüm kavramı algısında bilgi edinilen kaynaklar karşılaştırılarak dini farklılıkları ortaya koyacak araştırmalar yapılabilir.

- 9- Çocukların ölüm algılarını resim aracılığıyla nasıl ifade ettiklerine ölüm kavramının alt bileşenleri açısından bakılarak çocukların yetişkin bir ölüm algısına ne derecede sahip olduklarına yönelik araştırmalar yapılabilir.
- 10- Çocukların hayatın her anında karşılaşılabileceği ölüm hakkında gelişim düzeylerine uygun olarak doğru bilgiler kazandırılmasına yönelik eğitim programları hazırlanabilir.
- 11- Çocuklar hayatlarının her anında ölümlerle karşılaşır ve bir kayıp yaşayabilirler. Bu nedenle psikolojik danışmanlar ve eğitimciler çocuklara ölümün nasıl açıklanması gerektiği konusunda doğru bilgilere ihtiyaç duymaktadır. Okul ortamında yaşanan bir kayıp tüm öğrencileri ve öğretmenleri etkileyecektir. Ölüm olayından önce hazırlıklı olmak için psikolojik danışmanların öncülüğünde bir ölüm eylem planı hazırlanabilir.
- 12- Psikolojik danışmanlara yol gösterici olarak ölüm deneyimine sahip olan çocuklar için bireysel ve grup rehberliği oturumları hazırlanabilir ve etkileri incelenebilir.
- 13- Psikolojik danışmanlar çocukların ölüm olgusu karşısında yaşadığı travmalarla yüzleşmektedir. Araştırma sonuçlarından yola çıkılarak, çocukların ölüm algılarının nasıl olduğu ve ölüm kavramını algılamalarında bilgi edinilen kaynaklara ilişkin bilgiler doğrultusunda psikolojik danışmanlar çocuklara yardım edebilmelerine olanak sağlayacak ölüm eğitimi programları hazırlanabilir ve bu programların etkinliği test edilebilir.
- 14- Araştırmada çocukların ölüm algılarını resim aracılığıyla ulaşılmaya çalışıldığı gibi;
- a- Çocuklara ölüm temalı (bitki, hayvan, insan ölümleri ve mezar ziyaretleri v.b. ) masal, öykü, hikaye anlatılarak çocukların ölüm algılarına ulaşılabilir.
  - b- Film, çizgi film gösterimi (cenaze töreni vb. temalar barındıran) yapılarak çocukların ölüm algılarına ulaşılabilir.
  - c- Çocuklardan ölüm temalı bir masal, öykü, hikaye yazmaları istenerek çocukların ölüm algılarına ulaşılabilir.

## KAYNAKÇA

- Adams, D. W. (1999). Children, adolescent, and death: Myths, realities, and challenges, *Death Studies*, 5(23), 443-463.
- Ak Mert, Ö. (2007). *Jean Piaget düşüncesinde psikolojik yapılar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Akarcılı, S. (1996). Televizyon ve şiddet. *Yeni Türkiye*, 11, 553-560.
- Akbulut, M. G. ve Saban, A. (2012). İlköğretim öğrencilerinin şiddetle ilgili algılarının çizdikleri resimler aracılığıyla incelenmesi. *Turkish Journal of Education*, 1(1), 21-37.
- Akçay, D. ve Özcebe, H. (2012). Televizyonun okul öncesi dönemdeki çocukların saldırganlık davranışına etkisi. *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi*, 55, 82-87.
- Akpınar, N. (1988). *Dokuz yaş ilkokul çocuklarında ölüm kavramının incelenmesi*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi.
- Aksu, T. ve Okçay, H. (2010). Yaşam dönemlerine göre ölüm algısı ve hemşirelik yaklaşımı. *Fırat Sağlık Hizmetleri Dergisi*, 5(14), 113-126.
- Aktaş, H. (2008). Çağdaş bir Mevlevi havarisi Arif Nihat Asya'da Mevlana imajı. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(1), 43-54.
- Anthony, Z. ve Bhana, K. (1988-1989). An exploratory study of Muslim girls understanding of death. *Omega: Journal of Death and Dying*, 19 (3), 215-227.
- Arseven, A. D. (1993). *Alan araştırma yöntemi : İlkeler, teknikler, örnekler*. Ankara: Gül Yayınevi
- Atwood, V. A. (1984). Children's concept of death: A descriptive study. *Child Study Journal*, 14 (1), 11-29.
- Ayrancı, Ü., Köşgeroğlu, N. ve Günay, Y. (2003). Televizyonda çocukların en çok seyrettikleri saatlerde gösterilen filmlerdeki şiddet düzeyi. *Anadolu Psikiyatri Dergisi*, 5, 133-140.

- Aytekin, H. (2008). Çocuk edebiyatında ölüm teması. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20, 89-102.
- Barrett, H. C., & Behne, T. (2005). Children's understanding of death as the cessation of agency: A test using sleep versus death. *Cognition*, 96, 93–108.
- Bauman, Z. (2000), *Ölüm ve Ölümsüzlük ve Diğer Hayat Stratejileri*.(çev.N. Demirdöven),(1.basım). İstanbul: Ayrıntı Yayınları. (Eserin orijinali 1992’de yayımlanmıştır).
- Bayraktar, R. ve Sayıl, M. (1988). Çocukların resimlerine ilişkin kuramsal görüşler ve derinlik çizimi. *Psikoloji Dergisi*, 6(22), 71-85.
- Bluebond-Langner, M. (1977). *The private worlds of dying children*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Brent, S. B., Lin C., Speece, M. W., Dong, Q. ve Yang, C. (1996). The development of the concept of death among Chinese and U.S. children 3-17 years of age: From binary to “fuzzy” concepts?, *Omega: Journal of Death and Dying*, 33 (1), 67-83.
- Brown B.V. ve Bzostek S (2003) Violence in the lives of children. Cross Curr. Erişim tarihi: 10.07.2012, <http://www.childtrendsdatabank.org/PDF/Violence.pdf>.
- Büyükbaykal, G. (2007). Televizyonun çocuklar üzerindeki etkileri. *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 28, 31-44.
- Carel, H. (2006). *Life and death in Freud and Heidegger*. Amsterdam- New york: Contemporary Psychoanalytic Studies.
- Catron, C.E. ve Allen, J. (2008). Early Childhood Curriculum: A Creative Play Model. *Pearson Education Inc*, New Jersey.
- Childers, P. ve Wimmer M. (1971). The concept of death in early childhood. *Child Development*, 42, 1299-1301.
- Corey, G. (2005). *Psikolojik danışma, psikoterapi kuram ve uygulamaları* (çev.T. Ergene). Ankara: Mentis Yayıncılık.



- Corr, A. C. ve Balk, E. D. (Editörler). (2010). *Children's Encounters With Death, Bereavement and Coping*. New York: Springer Publishing Company.
- Corr, A. C. ve Corr, M. D. (2009). *Death and Dying, Life and Living*. (Seventh edition). Belmont: Watsworth Cengage Learning.
- Cotton, C. R. ve Range, L. M. (1990). Children's death concepts: Relationship to cognitive functioning, age, experience with death, fear of death, and hopelessness. *Journal of Clinical Child Psychology*, 19, 123-127.
- Çakıcı, Y. (2010). Fen eğitiminde yapılandırmacı yaklaşım ve öğrencilerin kavram yanılgıları. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(1), 89-115.
- Çapri, B. (2005). 7-11 Yaş grubu çocuklarda korunum kavramının gelişimi. *Çukurova Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2(30), 78-87.
- Çapri, B.ve Çelikkaleli, Ö. (2005). İlköğretim birinci kademedeki (7-11 yaş grubu) çocukların korunum gelişim düzeylerinin cinsiyet ve sınıf değişkeni açısından incelenmesi. *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1(1), 48-65.
- Çelen, N. (2007). *Ergenlik ve Genç Yetişkinlik: Bir Dönüşüm Süreci*. (1.basım). İstanbul: Papatya Yayıncılık.
- Çelik, İ. (2009). Türk tasavvuf düşüncesinde ölüm. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 40, 119-146.
- Dembo, M. H. (1991). *Applying Educational Psychology in The Classroom*. (Fourth edition). New York & London: Longman.
- Derry, S. M. (1979). *An empirical investigation of the concept of death in children*. Unpublished doctoral dissertation, University of Ottawa.
- Devereux, W. C. (1984). Children's understanding of the physical realities of death. (Doctoral dissertation, The University of North Dakota, 1983), *Dissertation Abstracts International*, 44, 3523B.
- Dyregrov, A. (2000). *Çocuk, Kayıplar ve Yas: Yetişkinler İçin El Kitabı* (Çev. G. Güvenç). Ankara: Türk Psikologlar Derneği Yayınları.

- Erden, G. (2002). Ölüm sürecinde olan çocuk: ölümü kabul ve tedavi sürecinde etkili yardım. *Kriz Dergisi*, 10(1): 19-27.
- Erdoğan, M. Y. ve Özkan, M. (2007). Farklı Dini İnanışlardaki Bireylerin Ölüm Kaygıları İle Ruhsal Belirtiler ve Sosyo-Demografik Değişkenler Arasındaki İlişkiler, *İnönü Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, 14(3): 171-179.
- Ergül, Ö. H. (2003). Heidegger'in varoluşçu ontolojisi. *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, 2, 68-72.
- Ersoy, F. A. ve Türkkan, B. (2010). İlköğretim öğrencilerinin çizdikleri karikatürlere yansıtıkları sosyal ve çevresel sorunların incelenmesi. *Eğitim ve Bilim Dergisi*, 35(156), 96-109.
- Fadul, J.A. (2008). The Development of the Concept of Death in Children: New Insights to Children's Learning Process. *The International Journal Of Learning*, 15(10), 123-129.
- Fidan, N. (2012). *Okulda Öğrenme ve Öğretme*. (3.basım). Ankara: Pegem Akademi.
- Fogarty, J. A. (2000). *The magical thoughts of grieving children: Treating children with complicated mourning and advice for parents*. Baywood Publishing Company.
- Freud, A. (1967). About Losing and Being Lost. *The Psychoanalytic Study of the Child*, 22, 9-19.
- Geçtan, E. (2007). *Varoluş ve Psikiyatri*. (7. Basım). İstanbul: Metis Yayıncılık.
- Geçtan, E. (2009). *İnsan olmak*. (8. basım). İstanbul: Metis Yayıncılık.
- Gesell, A. ve Ilg, F. L. (1946). *The Child From Five to Ten*, (1.basım). London: Hamish Hamilton.
- Göka, E. (2009). *Ölme: Ölümün ve Geride Kalanların Psikolojisi*. (1.basım). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Gökler, B. (2001). Terör karşısında çocuklar. *Çocuk ve Gençlik Ruh Sağlığı Dergisi*, 8(2), 67-68.

- Güleç, H., Topaloğlu, M., Ünsal, D. ve Altıntaş, M. (2012). Bir kısır döngü olarak şiddet. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 4(1), 112-137.
- Günalay, S. (1979). *İlkokul Çocuklarında Korunum İlkesinin Kazanılması*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Hoffman, S. I. ve Strauss, S. (1985). The development of children's concepts of death. *Death Studies*, 9, 469-482.
- Hornblum, J. N. (1978). Death concepts in childhood and their relationship to concepts of time and conservation. (Doctoral dissertation, Temple University, 1978), *Dissertation Abstracts International*, 39, 2146A.
- Hökelekli, H. (2008). *Ölüm, ölüm ötesi psikoloji ve din*. (1. basım). İstanbul: Dem Yayınları.
- Hunter, S. B. ve Smith, D.E. (2008). Predictors of children's understanding of death: age, cognitive ability, death experience and maternal communicative competence. *Omega: Journal of Death and Dying*, 57 (2), 143-162.
- İnanç, B. Y., Bilgin, M. ve Atıcı, M. K. (2004). *Gelişim Psikolojisi: Çocuk ve Ergen Gelişimi*. (1.basım). Adana: Nobel Kitabevi
- Jay, S.M., Green, V., Johnson, S., Caldwell, S. ve Nitschke, R. (1987). Differences in death concepts between children with cancer and physically healthy children. *Journal of Clinical Child Psychology*, 16 (4), 301-306.
- Jenkins, R. A. ve Cavanaugh, J. C. (1985-1986). Examining the relationship between the development of the concept of death and overall cognitive development. *Omega: Journal of Death and Dying*, 16, 193-199.
- Kalaycı, Ş. (Editör). (2005). *SPSS Uygulamalı Çok Değişkenli İstatistik Teknikleri*, Ankara: Asil Yayın Dağıtım.
- Kalter, N., Lohnes, K. L., Chasin, J., Cain, A. C., Dunning, S. Ve Rowan, J. (2002). The adjustment of parentally bereaved children: Factors associated with shortterm adjustment. *Omega: Journal of Death and Dying*, 46 (1), 15-34.

- Kane, B. (1979). Children's concepts of death. *The Journal Of Genetic Psychology*, 134, 141-153.
- Karaca, Y., Pekyaman, A. ve Güney, H. (2007). Ebeveynlerin, televizyon reklam içeriklerinin çocuklar üzerindeki etkilerini etik açıdan algılamalarına yönelik bir araştırma. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(2), 233-250.
- Karacoşkun, M. D. (2002). Bireysel ve toplumsal çözülmeye televizyon faktörü üzerine düşünceler. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6(1), 227-233.
- Karasar, Niyazi (2004). Bilimsel araştırma yöntemleri. (13. Baskı). Ankara: NobelYayın Dağıtım.
- Kastenbaum, R. (2006). *The Psychology Of Death*. (3rd edition). New York: Springer Publishing Company.
- Kılıç, M. (2013). *Gerçek Yaşam Tadında: Gelişim Dönemleri, Yaşam Döngüsü-Ölüm*. (1. Baskı). Ankara: Pegem Akademi.
- Kirkpatrick, L. A. ve Navarette, C. D. (2006). Reports of my death anxiety have been greatly exaggerated: A critique of terror management theory from an evolutionary perspective. *Psychology Inquiry*, 17(4), 288-298.
- Koocher, G. P. (1973). Childhood, death and cognitive development. *Developmental Psychology*, 9 (3), 369-375.
- Koytak, N. S. (2008). *7-11 yaş grubundaki çocuklarda ölüm kavramı ve ölüm kaygısının araştırılması*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Kübler, RE. (1997). *Ölüm ve Ölmek Üzerine* (Çev.B. Büyükal). İstanbul: Boyner Holding Yayınları.
- Küçükkaragöz, H. (2003). Bilişsel Gelişim ve Dil Gelişimi. Binnur Yeşilyaprak (Editör). *Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi*. (4. Baskı). Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.

- Lee, J.O. Lee, J. ve Moon, S.S. (2008). Exploring children's understanding of death concepts. *Asia Pacific Journal of Education*, 29(2), 251-264.
- Lehto, R. H. ve Stein K. F. (2009). Death Anxiety: An Analysis Of An Evolving Concept. *Research and Theory for Nursing Practice: An International Journal*, 23 (1), 24-42.
- Lonetto, R. (1980). *Children's conceptions of death*. New York: Springer Publishing Company.
- Mahon, M. (1993). Children's concept of death and sibling death from trauma. *Journal of Paediatric Nursing*, 8 (5) 335-344.
- Maurer, A. (1966). Maturation of concepts of death. *British Journal of Medicine and Psychology*, 39, 35-41.
- McIntire, M.S., Angle, C.R. ve Struempler, L.J. (1972). The concept of death in Midwestern children and youth. *American Journal of Diseases of Children*, 123, 527-532.
- Milli Eğitim Bakanlığı. (2007). *Gelişimsel Eğitim Programı: Benim Ailem Eğitim Programı*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı.
- Miles, M. B. & Huberman, M. A. (1994). *An expanded sourcebook qualitative data analysis*. London: Sage Publication.
- Mutlu, E. (2012). Televizyon, çocuklar ve şiddet. *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Hakemli Dergisi*, 4. 41-77.
- Nagy, M. (1948). The child's theories concerning death. *Journal of Genetic Psychology*, 73, 3-27.
- Nagy, M. (1965). The Child's View of Death, Herman Feifel (Eds.), *The Meaning of Death*, , New York: McGraw-Hill Book s.79.
- Nicolopoulou, A. (2004). Oyun, bilişsel gelişim ve toplumsal dünya: Piaget, Vygotsky ve sonrası (çev. M.T. Bağlı). *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*,37(2), 137-169.

- Orbach, I. ve Glaubman, H. (2005). Children's perception of death as a defensive process, *Journal of Abnormal Psychology*, 88(6): 671-674.
- Orbach, I., Gross, Y., Glaubman, H. ve Berman, D. (1986). Children's perception of various determinants of the death concept as a function of intelligence, age, and anxiety. *Journal of Clinical Child Psychology*, 15, 120-126.
- Orbach, I., Weiner, M. ve Har-Even, D. (1994-1995). Children's perception of death and interpersonal closeness to the dead person. *Omega*, 30, 1-12.
- Özbek, M. F. (2010). İnsan ilişkilerinde empatinin yeri ve önemi. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 49, 567-587.
- Özdiker, C. (1997). Televizyon Yayınları; Şiddet ve Çocuk Araştırması. *Radyo ve Televizyon Üst Kurulu İletişim*, 1998(3), 21-23.
- Özgüven, İ. (2003). *Psikolojik Testler*. (5.basım). Ankara: Pdrem Yayınları
- Özmen, S. K. (2004). Aile içinde öfke ve saldırganlığın yansımaları. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 37(2), 27-39.
- Peck, R. (1966). The developmental of the death in selected male children. (Doctoral dissertation, New York University, 1966), *Dissertation Abstracts International*, 27, 1294B
- Peseschkian, N. (2002). *Günlük Yaşamın Psikoterapisi* (Çev. K. Toksöz). İstanbul: Beyaz Yayınları. (Eserin orijinali 1986'da yayımlandı).
- Raimbault, G. ( 2005 ). *L'enfant et la mort: problèmes de la clinique du deuil*, Paris : Dunod.
- Reilly, T. P., Hasazi, J. E. ve Bond, L. A. (1983). Children's concept of death and personal mortality. *Journal of Paediatric Psychology*, 8 (1), 21-31.
- Robinson, R. A. (1977). The development of a concept of death in selected groups of mexican-american and anglo-american children. (Doctoral Dissertation, California School of Professional Psychology, San Diego, 1976), *Dissertation Abstracts International*, 38, 4478B.

- Safier, G. A. (1964). Study in relationships between the life and death concepts in children. *Journal of Genetic Psychology*, 105, 283-294.
- Schider, P. ve Wechsler, D. (1934). The attitude of children towards death. *Journal Of Genetic Psychology*, 45, 406-451.
- Sedney, M. A. (2002). Maintaining connections in children's grief narratives in popular film. *American Journal of Orthopsychiatry*, 72(2), 279-288.
- Seibert, D. ve Drolet, J. C. ve Fetro, J. V. (2003). *Helping Children Live With Death and Loss*, Illinois: Southern Illinois University Press.
- Selçuk, Z. (2005). *Gelişim ve Öğrenme*. (13. Baskı). Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Senemoğlu, N. (2005). *Gelişim, Öğrenme ve Öğretim: Kuramdan Uygulamaya*. (12.basım). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Serin, Y. (2003). Çocuk resimlerinde figür, renk, boyut ve içerik ilişkisi. *İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 4(5), 85-98.
- Sezer, S. (2012). Yaşamın anlamı konusuna kuramsal ve psikometrik çalışmalar açısından bir bakış. *Ankara üniversitesi eğitim bilimleri fakültesi dergisi*, 45(1), 209-227.
- Sezer, S. Ve Saya, P. (2009). Gelişimsel açıdan ölüm kavramı. *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, 13, 151-165.
- Silverman, P. R., Weiner, A. ve El-Ad, N. (1995). Parent-child communication in bereaved Israeli families. *Omega: Journal of Death and Dying*, 31 (4), 275-293.
- Singh, A.; Singh, D. ve Nizamie, S. H. (2003); Death and Dying. Mental Health Reviews. <http://www.psyplexus.com/excl/death.html>.
- Slaughter, V. (2005). Young children's understanding of death. *Australian Psychologist*, 40(3), 179-186.
- Slaughter, V. ve Griffiths, M. (2007). Death understanding and fear of death in young children. *Clinical Child Psychology and Psychiatry*, 12(4), 525-535.

- Smilansky, S. (1987). *On death: Helping children understand and cope*. New York: Peter Lang.
- Speece, M. W.ve Brent, S. B. (1984). Children's understanding of death: A review of three components of a death concept. *Child Development*, 55, 1671-1686.
- Speece, M. W.ve Brent, S. B. (1992). The acquisition of a mature understanding of three components of the concept of death. *Death Studies*, 16, 211-229.
- Stambrook, M. ve Parker, K. C. (1987). The development of the concept of death in childhood: A review of literature. *Merrill Palmer Quarterly*, 33 (2), 133-157.
- Steiner, G.L. (1965). Children's concepts of life and death: A developmental study. (Doctoral dissertation, Columbia University, 1965), *Dissertation Abstracts International*, 26, 1164.
- Sternlicht, M. (1980). The concept of death in preoperational retarded children. *Journal of Genetic Psychology*, 137, 157-164.
- Şeker, T. Ve Sine R. (2012). Çocuk zihnindeki haber resmi. *Global Media Journal*, 4, 118-137.
- Şener, P. (2010). Çocuk resimleri analizi. *Arel Eğitim Kurumları Rehberlik Sempozyumu Bildiriler Kitabı* İçinde (s. 47-51), Ankara.
- Tamm, M. E. ve Granqvist A. (1995). The meaning of death for children and adolescents: A phenomenographic study of drawing. *Death Studies*, 19, 203-222.
- Tanhan, F. (2007). *Ölüm kaygısıyla baş etme eğitiminin ölüm kaygısı ve psikolojik iyi olma düzeyine etkisi*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Tanhan, F. Ve Arı, F. (2006). Üniversite öğrencilerinin ölüme verdikleri anlam ve öğrenim gördükleri program açısından ölüm kaygı düzeyleri. *Yüzüncüyl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2(3), 44-55.



- Taş, Y. , Aslan, D. Ve Sayek, İ. (2006). Doktorluk mesleğini çocuklar resimlerine nasıl yansıtıyorlar? 7-12 yaş grubu çocuklar arasında yapılmış bir örnek. *Sürekli Tıp Eğitimi Dergisi*, 15(11), 184-191.
- Thalbourne, M. A. (1996). Belief in life after death: Psychological origins and influences. *Personality and Individual Differences*, 21(6), 1043-1045.
- Tokgöz, O. (1979). Televizyon reklamları ve çocuklar. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 34(1), 93-110.
- Tuncer, A. M., Yalçın, S. S. (1999). Multimedia and children in Turkey. *The Turkish Journal of Pediatrics*, 41, 27-34.
- Turgay, M. (2003). *Ölüm Korkusu ve Kişilik Yapısı Arasındaki İlişki*. Yayımlanmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Hemşirelik Anabilim Dalı, İstanbul.
- Türk Dil Kurumu. (2012). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- Tüzün, Ü. (2002). Gelişen iletişim araçlarının çocuk ve gençlerin etkileşimi üzerine etkisi. *Düşünen adam*, 15(1), 46-50.
- Vural, M. (2006). Terörün sosyo-ekonomik gelişme üzerindeki olumsuz etkiler: karşılaştırmalı Diyarbakır örneği, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars.
- Walker, G. ve Maiden, R. (09-12 Nisan 1987). *Lifespan Attitudes toward Death*. Paper presented at the Annual Meeting of the Eastern Psychological Association, Arlington, New York.
- Wenestram, C. G. ve Wass, H. (1987). Swedish and U.S. children's thinking about death: A qualitative study and cross-cultural comparison. *Death Studies*, 11 (2), 99-121.
- White, E. Elsom, B. ve Prawat, R. (1978). Children's conceptions death. *Child Development*, 49, 307-310.
- Widera, A. (2002). Everyday awareness of death: A qualitative investigation, *Journal of Humanistic Psychology*, 39(3), 73-95.

- Wiener, L. S., Best, A., & Pizzo, P. A. (1994). *Be a Friend: Children Who Live with HIV Speak*. Morton Grove, IL: Albert Whitman.
- Worden, J. W. (1991). *Grief Counseling and Grief Therapy*. London: Routledge.
- Yalom, I. (2008). *Güneşe Bakmak Ölümle Yüzleşmek* (Çev. Z.İ. Babayiğit). (1.basım). İstanbul: Kabalcı. (Eserin orijinali 2008'de yayımlandı).
- Yalom, I. (2011). *Varoluşçu Psikoterapi* (Çev. Z.İ. Babayiğit). (4. Basım). İstanbul: Kabalcı Yayınevi. (Eserin orijinali 1980'de yayımlandı).
- Yavuzer, H. (2011). *Resimleriyle Çocuk: Resimleriyle Çocuğu Tanıma*. (15.basım). İstanbul: Remzi Kitabevi
- Yıldırım, A. ve Şimşek H. (2013). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (Genişletilmiş 9.basım). Ankara: Seçkin Yayıncılık
- Yıldız, H. (2007). Alevi geleneğinde ölüm ve ölüm sonrası tören ve ritüeller. *Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, 42, 93-112
- Yıldız, S. A. (2004). Çocuk, ölüm ve kayıp. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11, 125-144.
- Yörükoğlu, A. (2004). *Çocuk Ruh Sağlığı*. (27.basım). İstanbul: Özgür Yayınları.
- Yurtal, F. ve Artut, K. (2008). Çocukların şiddeti algılama biçimlerinin çizdikleri resimlere yansımaları. *Çocuk ve Gençlik Ruh Sağlığı Dergisi*, 15(3), 149-155.
- Yüksel, R. (2012). Genç yetişkinlerde yaşamın anlamı. *Sakarya University Journal of Education*, 2(2), 69-83.

**EK 1. VELİ İZİN BELGESİ**

**EK 1.****VELİ İZİN BELGESİ**

Çocuklar hayatın her anında ölümle karşılaşabilir ve bu durum hakkında sorular yöneltirler. Bu durumda ebeveynlerin, psikolojik danışmanların ve öğretmenlerin bu sorulara doğru ve yeterli düzeyde bilgi verebilmeleri için çocuğun sahip olduğu ölüm algılarının bilinmesi önemlidir. Çocukların ölüm algılarının belirlenebilmesi için bir ders saati süresince resim çalışması yapılacak ve bu çalışmanın sonunda çocukların birtakım sorulara cevap vermeleri istenecektir.

Yukarıda verilen bilgiler doğrultusunda uygulanacak bu çalışmaya çocuğum .....'ın katılmasını kabul ediyorum.

Velinin;

Adı-Soyadı

İmzası

**EK 2. ÖĞRENCİ BİLGİ VE GÖRÜŞME FORMU**

**EK 2.****5-12 YAŞ ARALIĞINDAKİ ÇOCUKLARIN ÖLÜM ALGISINI İFADE BİÇİMLERİNİN İNCELENMESİ****ÖĞRENCİ BİLGİ VE GÖRÜŞME FORMU****RESİM SAYI NUMARASI:****CİNSİYETİ: YAŞI:****YAŞADIĞI ŞEHİR:****YAKIN BİRİNİ KAYBETMİŞ Mİ:****Öğrenci yakın birisini kaybetmiş ise;****A) Yakınlık derecesi nedir:****B) Kaybı ne zaman yaşamış:****BU RESİMLE NE ANLATMAK İSTİYORSUN?****BU RESİMDE ANLATMAK İSTEDİKLERİNİ NEREDEN GÖRDÜN VEYA SANA KİM/KİMLER SÖYLEDİ?****NOTLAR:**

**EK 3. KURAMSAL DESTEĞE VE BENZER ÇALIŞMALARA DAYALI  
OLARAK HAZIRLANAN KOD LİSTESİ**

**EK 3.**

---

**Hayvanlar/Yaratıklar**

---

- 4- Ölü bir ev hayvanı
- 5- Ölü bir kedi, köpek veya ev hayvanı
- 6- Ev hayvanı olmayan (balık, balina, böcekler)
- 7- Bir zamanlar yaşayan dinazorlar

---

**Klinik**

---

- 4- Hastane odası ve/veya donanımları
- 5- Hastane ekipmanları (tüpler, kalp monitörleri vb.)
- 6- Kanser, kalp krizi vb. durumlar

---

**Karışık**

---

- 3- Hiçbir kategoriye girmeyen resimler
- 4- İki veya daha fazla farklı kodlar içeren
- 5- Anlamı belirsiz olanlar
- 6- Ölüm algılarıyla ilgili olmayanlar

---

**Yaşam olayları**

---

- 3- Ünlü bir devlet adamının kaybını çizenler, önemli bir kişinin hayatını anlatanlar
- 4- Tarihi bir kişinin ölümünü çizenler (başkan, televizyon veya film yıldızı vb.)
- 5- Yaşlı bir kişinin veya doğal yollardan yatağında, hastalık olmadan ölümünü anlatanlar

---

**Sembolik**

---

- 3- Hayal ürünü olan canavarlar çizenler, çizgi film karakterlerini çizenler
- 4- Sembol olarak olay veya obje çizenler (tabut, mezar, mezar taşı, ölü bir insan, iskelet)

---

**Şiddet**

---

- 8- Cinayet olayını çizenler
- 9- İntihar olayını çizenler
- 10- Kaza, trafik kazası çizenler, günlük kaza olaylarını yansıtanlar.

---

**Doğa**

---

- 1- Ölü bir ağaç, çiçek, bitki
- 2- Ölümün doğal bir olay oluşunu, tekrar yeşeren bitkiler veya güneşin görünüp kaybolmasını anlatanlar

---

**Dini**

---

- 1- Güçlü, genel dini inanışları yansıtanlar
  - 2- Dini semboller: tanrı, cennet, sonraki yaşam, cehennem, şeytan, haç vb.
  - 3- Ruh, ruhani varlık ve ölümden sonra vücuttan ayrılma
-



**EK 4. UYGULAMA AŞAMALARI VE ÖRNEK UYGULAMALAR**

#### **EK 4.**

Bu bölümde ilk olarak araştırma verilerini toplamadan önce pilot uygulamalar sırasında karşılaşılan zorluklar ve bu pilot uygulamaların sayesinde asıl uygulamanın nasıl yapılması gerektiğinin ortaya çıkma sürecinden bahsedilmiştir (*bkz.* Uygulama Öncesi Hazırlık Aşaması). İkinci olarak ise; araştırmanın veri toplama sürecinin nasıl olduğuyla ilgili asıl uygulama ve çocuklarla görüşmenin nasıl gerçekleştiğinden bahsedilmiştir (*bkz.* Bir uygulama örneği ve bir görüşme örneği).

##### **1) Uygulama Öncesi Hazırlık Aşaması**

Bu araştırmada, araştırmanın amacı belirlendikten sonra asıl uygulamanın nasıl olması gerektiğinin belirlenebilmesi için iki pilot uygulama gerçekleştirilmiştir. Bu pilot uygulamalardan birincisine 21, ikincisine 20 olmak üzere toplamda 41 çocuk katılmıştır. Bu uygulamalar sonucunda;

- Uygulamaya katılan öğrencilerin içinde dil gelişimi bakımından sorunlu olan, fiziksel engeli nedeniyle resim yapmakta zorluk yaşayan, resmini anlatması bakımından kendini ifade etme, iletişimi başlatma ve sürdürmede sorun yaşayan, kronik bir rahatsızlığı nedeniyle uygulamaya tam anlamıyla katılamayan öğrencilerle karşılaşmıştır. Bu nedenle uygulamaya katılacak öğrencilerin belirlenmesi için bir ön değerlendirme sürecinin olması gerektiği ve bu süreçte, dil gelişimi açısından kendilerini ifade edebilecek düzeyde olan öğrencilerin belirlenmesi, kronik bir rahatsızlığı ve bedensel engeli olan öğrencilerin elenmesi ve kendini ifade edebilen, iletişimi sürdürme becerisine sahip öğrencilerin belirlenmesi durumunda araştırmanın amacına uygun bir uygulama olabileceği sonucuna ulaşılmıştır.
- Uygulamaya katılacak öğrencilerin belirlenebilmesi ve uygulama hakkında bilgilendirme yapmak için her bir okulun müdür ve müdür yardımcısı, okul psikolojik danışmanı (Rehber öğretmen), uygulamaya alınacak öğrencilerin sınıf öğretmeni, resim öğretmeni ile toplantılar düzenlenmesinin gerekli olduğu sonucuna ulaşılmıştır.
- Sınıfın tümü aynı anda uygulamaya alındığında öğrencilerin kendi düşüncelerini yansıtmaktan çok arkadaşlarının yaptıkları resimleri taklit ettikleri görülmüştür. Bu nedenle oturma düzeninin öğrencilerinin birbirlerini görmemelerine olanak

verecek şekilde önceden hazırlanmış bir sınıf ortamı düzenlenmesinin gerekli olduğu sonucuna varılmıştır.

- Öğrenciler sorulan soru sonrasında kendi düşüncelerini resmettikten sonra resminde ne anlatmak istediğini belirttiği ve bazı soruların sorulduğu görüşme bölümüne geçilmiştir. Sınıfın tümü aynı anda uygulamaya alındığında uygulamaya katılan tüm öğrencilere eşit zaman ayırmada sıkıntı yaşandığı ve son öğrenciye kadar araya zaman girdiğinden resminde yansıttıklarını farklı anlattıkları, beklemekten sıkıldıkları ve ilgilerinin başka yönlere kaydığı görülmüştür. Bu nedenle uygulamaya katılan her öğrenciye eşit zaman ayırmak ve ilgilerinin farklı yönlere kaymasını engellemek için öğrencilerin en fazla 10'ar kişilik gruplar halinde uygulamaya alınmasının daha doğru bir yaklaşım olacağı sonucuna varılmıştır.

## 2) Bir Uygulama Örneği

Uygulamanın yapılacağı okula öğretmenler ile toplantı yapılması için önceden belirlenen tarih ve saatte gidilmiştir. Öncelikle araştırmacı tarafından araştırmanın ne olduğu hakkında ve uygulamanın nasıl olacağı hakkında bilgilendirme yapılmıştır. Öğretmenlerinde araştırmanın konusu hakkında kendilerini sorguladıkları ve tedirgin oldukları gözlemlenmiştir. Sonrasında öğretmenler ile uygulamaya alınacak öğrenciler belirlenmiş ve uygulamaların yapılabilmesi için bir uygulama takvimi hazırlanmıştır.

Uygulamaya katılacak öğrenciler belirlendikten sonra bu çocukların araştırmaya katılabilmeleri için velileri bilgilendirilmiş ve izin belgeleri alınmıştır (*Veli izin belgesi* için bkz. Ek 1).

Önceden belirlenmiş tarih ve saatte uygulama için okula gidilmiş ve önceden hazırlanmış bir sınıfa 10 kişilik grup alınmıştır. Öğrencilere, bir konu hakkında düşüncelerinin merak edildiği ve bu düşüncelerini önlerinde bulunan resim kağıdına istedikleri materyalle yapabilecekleri anlatılmıştır. Bir ders saati kadar sürede resimlerini tamamlamaları gerektiği ve erken tamamladıkları takdirde sessiz bir şekilde uygulayıcıya söylemeleri gerektiği, sonrasında öğrenciler ile birer birer konuşulacağı anlatılmıştır. Öğrencilerin hazır oldukları anlaşıldıktan sonra sadece “Ölüm nedir?”, “Ölüm denince aklınıza ne/neler geliyor?” soruları sorularak düşüncelerini resim kâğıdına yansıtılmaları istenmiştir.

Sırayla her çocuk uygulayıcının yanına oturtularak öncelikle çizdikleri resimde ne anlatmak istedikleri sorulmuş ve notlar alınmıştır. Sonrasında öğrenciye resminde anlattıklarını nerden gördüğü veya ona kimin söylediği sorulmuştur. Öğrenci bilgi ve görüşme formunda yer alan yakın birinin kaybı bölümü öncelikle ulaşılabildiyse velisine, öğretmenlerine sorulmuş veya öğrenciden alınan bilgiler teyit edilmiştir. Tüm öğrenciler ile bire bir görüşüldükten sonra yardımcı oldukları için kendilerine teşekkür edilerek uygulama sonlandırılmıştır.

### 3) Bir Görüşme Örneği

Önceden hazırlanmış sınıf ortamına öğrenciler alındıktan ve gerekli bilgiler verildikten sonra öğrencilere “Ölüm nedir?”, “Ölüm denilince aklınıza ne/neler geliyor?” soruları sorularak düşüncelerini resim kâğıdına yansıtılmaları istenmiştir.

Aşağıda yer alan görüşme örneği araştırmada bahsedilen resim 6’ daki uygulamanın genişletilmiş halidir.



resim 6

Hasan resmini bitirdiğini söyleyerek uygulayıcının yanına geldi ve uygulayıcının yanına oturması istendi. Uygulayıcı Hasan’a bu resimde ne anlatıyorsun diye sordu. Hasan anlatmaya hevesliydi ve hiç takılmadan, duraksamadan resmine bakarak “*Bir kişi ölürse cennet veya cehenneme gider öğretmenim. İyi biriye cennete gider ve güzel bir evi olur. Kötülük yapmışsa cehennemde ateşte yanar*” diyerek örnek resim 1’de gösterilen resmini anlatıyor. Uygulayıcı resimde çizdiği evin içindeki kızı göstererek “*Bu kim?*” diye sorduğunda “*Öğretmenim o iyi biri ve cennette güzel bir*

*evi var*” diyerek cevap veriyor. Uygulayıcı Hasan’a resminde cehennem diye belirttiği yeri göstererek “*Peki burada ne oluyor?*” diye soruyor. Hasan “*Buradaki çocuk kötülük yapmış ve öldüğünde bu kapıdan girmiş ve ateşe düşüyor, yanıyor orada*” diyerek cevap veriyor. Uygulayıcı resim üstündeki sorularından sonra Hasan’a “*Peki bu resimde anlattıklarını nereden gördün veya sana kim söyledi?*” diye soruyor. Hasan, “*Öğretmenim ben bu yaz Kur’an kursuna gittim, orda hocamız anlatmıştı böyle olduğunu aklıma geldi benimde.*” Diyerek cevap veriyor. Gerekli notlar alındıktan sonra görüşme sonlandırılıyor.

